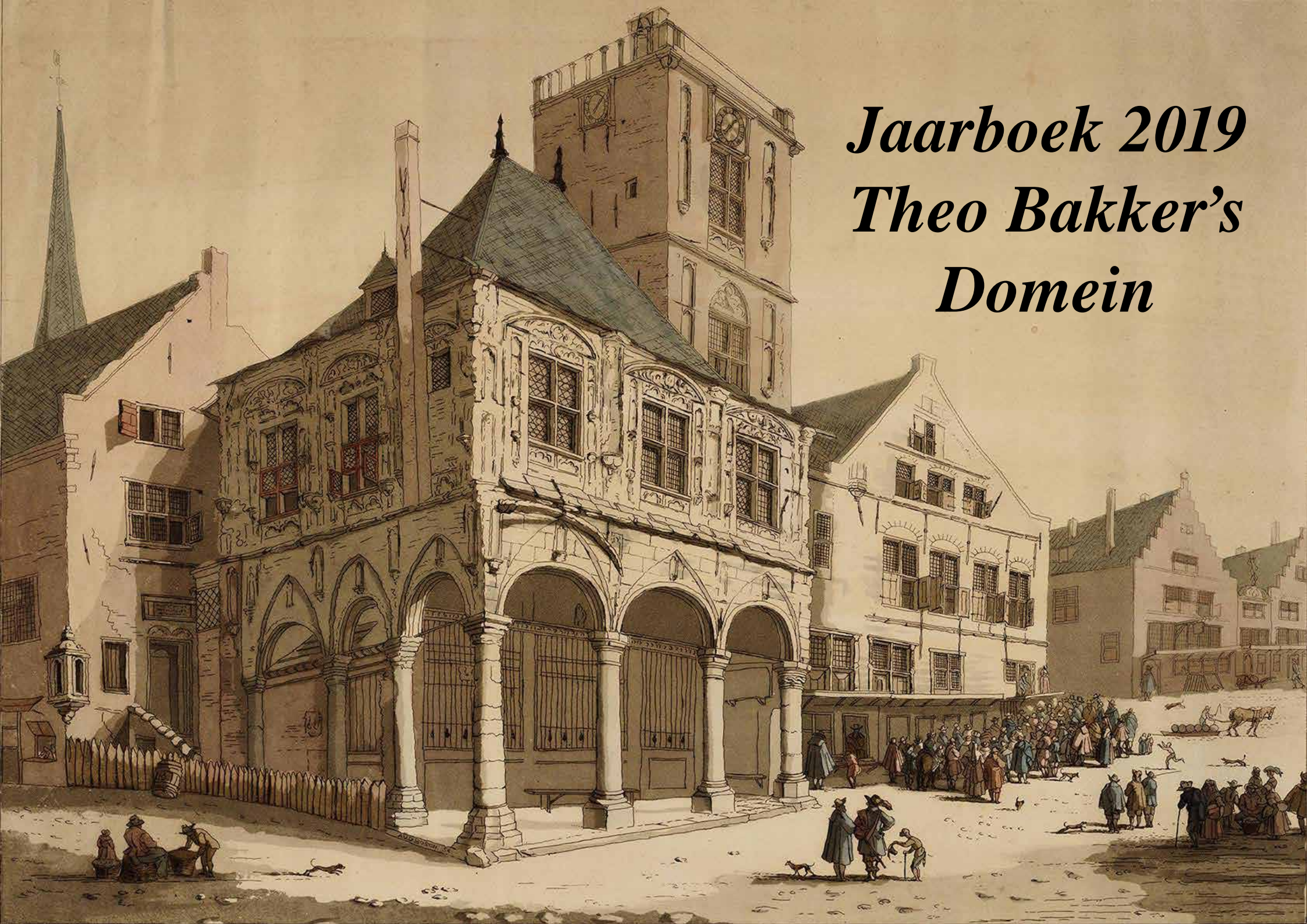

Jaarboek 2019
Theo Bakker's
Domein

de paden achter het Leidsche Bosch

De afbeeldingen in dit boekje komen uit de Beeldbank van het Stadsarchief Amsterdam, tenzij anders aangegeven

Verder zagen wij dat medio negentiende eeuw Sarphat al toestemming kreeg voor huizenbouw buiten de Singelgracht en ook dat dit project door zijn vroege dood uit de hand liep en ons De Pijp heeft opgeleverd. Iets later greep ‘het particulier initiatief’ ook de kansen om buiten de Singelgracht te bouwen en dat pakte een stuk beter uit. Dat was hoofdzakelijk dankzij het stempel dat de architect van het Rijksmuseum, Pierre Cuypers, op de bouwactiviteiten drukte. Het gebied dat zijn aandacht had, lag tussen de Boerenwetering en de Overtoomsevaart. Dat was onderdeel van de Binnendijkse Buitenvelderse polder met zijn structuur van weren en weersloten, zoals uit de plattegrond hieronder blijkt. Over menig weer liep een pad om de achterliggende percelen (campen) te ontsluiten. De paden waren meestal toegankelijk vanaf de Buitensingel, de weg die aan de buitenkant van de Singelgracht liep. Een uitzondering vormde het Leidsche Bosch,

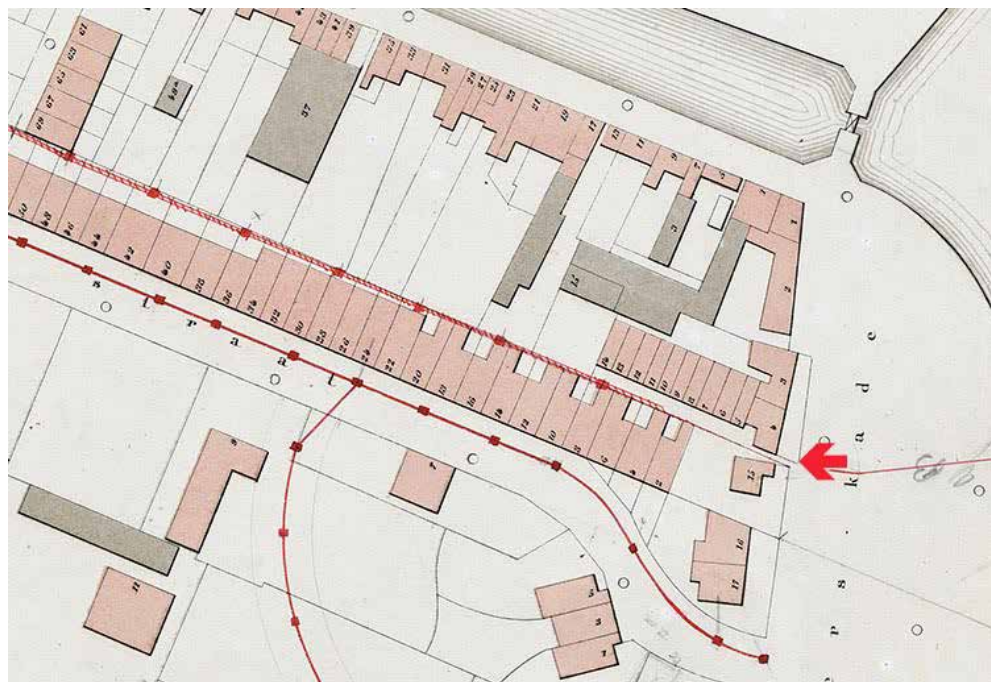
het voorplein van de Leidsepoort. Dat voorplein was onderdeel van de vesting Amsterdam en viel onder de stad. In diezelfde zin was er ook een Weesper- en Muider Bosch. Alles achter de Buitensingel ressorteerde onder het polderbestuur dat zitting hield in het Polderhuis aan het eind van de Boerenwetering. De weg langs de Overtoomsevaart, de Heiligeweg naar de Heilige Stede was voor het onderhoud al eeuwen de verantwoordelijkheid van Amsterdam. Tot in de achttiende eeuw was het poldergebied tussen Boerenwetering en Overtoomsevaart tamelijk maagdelijk agrarisch gebied, maar tijdens de negentiende eeuw werd het ontdekt door recreatie zoekende stedelingen.

Waar wij u mee naar toe willen nemen, zijn de paden door deze polder die bij de negentiende-eeuwse stadsuitbreidingen een rol speelden en die soms nog aanwezig of herkenbaar zijn.

De paden tussen Boerenwetering en Overtoomsevaart:

- M - Mennonietenpad*
- S - Schapenburgerpad*
- Z - Zandpad*
- Sch - Schelppad*
- L - Leyderdorpspad*
- T - Tullepad*

Vanaf de Overtoom gezien komen we als eerste het **Tullepad** tegen. Dat is meteen een vreemde eend in de bijt: het is niet een oeroud weerp pad maar waarschijnlijk een weg naar de achttiende-eeuwse uitspanning Vredenburg (met kolfbaan) die later zijn hoofdingang op de Overtoomseweg kreeg. In 1846 richtte Dirk de Wit aan dit pad zijn tulefabriekje in en aan deze onderneming dankte het Tullepad zijn naam. De tulefabriek werd blekerij en ook die was al ter ziele toen op de buurtkaart van 1876 i.p.v. de fabriek een rij van tien woonhuisjes bleek te staan. De toegang tot het pad was heel smal tussen twee huizen aan de Buitensingel gelegen (zie pijl op buurtkaart hierboven).

Boven: Buurtkaart met de woonhuisjes aan het Tullepad en de toegang tussen twee huizen aan de Stadhouderskade (pijl)

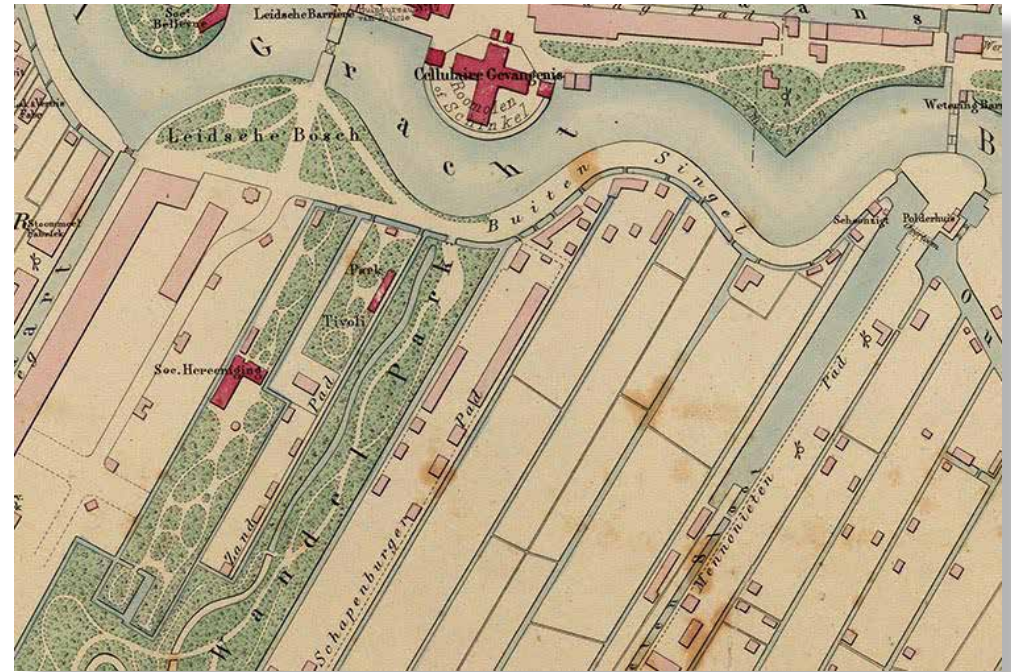
Rechts: Bebouwing aan de Stadhouderskade die het Tullepad afdekte

Toen die Buitensingel tot Stadhouderskade omgevormd werd, verscheen een groot nieuw pand vóór het Tullepad dat later Stadhouderskade 5 werd (het neo-renaissancegebouw op de foto hieronder). Daarvoor werden al een aantal van de huisjes aan het pad afgebroken. De rest heeft het tot 1904 uitgehouden maar werd toen gesloopt voor het grote kantoorpand Atlanta (nr.3-8: waarin tevens het Centraal Hotel werd opgenomen), inclusief het statige huis nr.5 dat er dus niet lang heeft gestaan. Het houten geval op het trottoir is een bouwkeet die er tijdelijk stond.

Het **Leyendorperpad** werd pas eind achttiende eeuw aangelegd op een terrein waar voordien lakenramen hadden gestaan. Aan dit pad verschenen hofstede *Zorgvliet* en sociëteit *Harmonica*. Die maakten in 1864 alweer gedeeltelijk plaats voor een enorme tuin die ach-

ter sociëteit *De Hereeniging* werd aangelegd. Richting het hierna volgende Zandpad kwam ook de buitenplaats *Boschlust* tot stand die via het Leyendorperpad bereikbaar was. Al deze hofsteden of buitenplaatsen, met uitzondering van *De Hereeniging*, werden in 1866 gekocht door de Hervormde Kerk die plek zocht voor een meisjesweeshuis. *De Hereeniging* ontbond zichzelf in 1889, nadat de stad een claim legde op een deel van het grondstuk om de ceintuurbaan te kunnen doortrekken, waarover later meer. Uiteindelijk viel voor een weeshuis de keuze op een terrein langs de bebouwing aan het Zandpad. *De Hereeniging* bracht haar grondstuk in veiling en de kopers verzochten de Gemeente woningen te mogen neerzetten langs een aan te leggen straat tussen de reeds geplande Tesselschadestraat en de Vondelstraat. De Gemeente herinnerde de kopers aan de claim i.v.m. de nog aan te leggen ceintuurbaan en verklaarde het afstaan van grond onderdeel van de vergunning voor de woningbouw aan de Roemer Visscherstraat, toen nog gezien als de verlengde Tesselschadestraat.

Doordat de Hervormde Kerk niet alle grond nodig had profiteerde Pierre Cuypers daar al in een vroeg stadium van door het Leyendorperpad te kopen en daar de Vondelstraat op aan te leggen. De straat was in ontwerp veel fraaier en grootser bedacht met vrij zicht op de Vondelkerk vanaf de Stadhouderskade. Omdat de bebouwing aan de Stadhouderskade niet bemachtigd kon worden werd de straat via een onoverzichtelijke slinger om die bebouwing toegankelijk. Zowel Cuypers als B&W vonden dat een gemiste kans.

Boven: De Koepelkerk van de Ned. Herv. Gemeente, een sierraad voor de stad. Links daarvan het weeshuis en rechts bebouwing die plaats zou maken voor het Henkelhuis.

Links: Bebouwing aan de Stadhouderskade die de toegang tot de Vondelstraat afdekte. Dat werd ook niet gecorrigeerd toen de villa afgebroken werd om plaats te maken voor het AMVJ-gebouw.

Op het resterende deel van het uitgebreide grondstuk kon in 1891 de Roemer Visscherstraat aangelegd worden. Om die straat toegankelijk te maken vanaf de Stadhouderskade werd er een doorbraak geforceerd door een aantal huizen in de Tesselschadestraat weer te slopen.

De Gemeente had het plan om in het kader van de ceintuurbaan rond de stad de Constantijn Huygensstraat dwars door het Vondelpark aan te sluiten op de Van Baerlestraat. Daartoe werd een deel

Boven: Op het uiterste eind van de tuin van De Hereeniging werd later de Roemer Visscherstraat aangelegd, die inderdaad onderbroken wordt door de een onderdeel van de ceintuurbaan, de Eerste Constantijn Huygensstraat.

Rechts: Een foto van september 1947 met een bijna gesloten verbinding tussen Eerste Constantijn Huygensstraat (voorgond) en Van Baerlestraat. Op de voorgond de kruising met de Roemer Visscherstraat.

van het grondstuk van De Hereeniging 'om niet' opgeëist door de stad. Omdat de besluitvorming door tegenwerking van het Vondelpark-bestuur vertraging opliep, bleef de uitvoering lang liggen. Wrang is natuurlijk dat de bewuste aansluiting pas na de Tweede Wereldoorlog kon plaatsvinden en uiteindelijk óver het park liep en niet erdoor.

Het **Schelppad** was slechts een kort restant van een klassiek pad op een weer, alleen nog functioneel als ontsluiting van enkele agrarische bedrijven. In 1863 werd het van de kaart geveegd door Zomertheater Tivoli, een groot vermakelijkheidspark met diverse voorstellingen zoals vaudeville en serieus theater, muziek en Franse operettes, Duits cabaret en Nederlandse liedjes in een schouwburgtent of in de open lucht. Achter het ontvangstgebouw was een groot park waar de kranten niet over uitgeschreven raakten. Er moeten honderden volwassen bomen geplant zijn om van het weiland dit lustoord te maken. Er was vanaf de Buitensingel een brede inrit waar koetsen konden binnenrijden, keren en weer uit rijden. De initiatiefnemer A.J. de Boer zette het park op maar na een jaar werd hij afgelost door theaterdier Willem Koster die ook theaters

in de stad runde, zoals Salon des Variétés en later het gelijknamige Tivoli in de Nes.

De Hervormde Kerk koos het grondstuk van Tivoli uit om op die locatie het meisjesweeshuis te bouwen. Het gebouw en de woningbouw erachter werden ontsloten door een tamelijk gekunstelde Tesselschadestraat die met een grote bocht op de Vondelstraat aansloot. Bij het weeshuis hoorde ook een kerk die aan de Stadhouderskade kwam te staan en een sieraad voor de omgeving werd: de koepelkerk. Daarvoor moest de rest van De Hereeniging wijken. Ter afronding van park Tivoli ziet u op p.5 een plattegrond van het besproken gebied in 1867, waarop de tuinen van De Hereeniging en Tivoli naast het Vondelpark goed in kaart zijn gebracht.

Links: De Koepelkerk van de Ned. Herv. Gemeente, een sieraad voor de stad. Links daarvan het meisjesweeshuis en rechts bebouwing die plaats zou maken voor het Henkelhuis.

De foto hierboven geeft een indruk van het landelijke **Zandpad**. Het Vondelpark was toen al aangelegd en de foto werd genomen ter hoogte van waar in de kaart op p.5 het woord 'Zand' staat. Dichter bij de stad werd het al drukker, vooral toen het Zandpad door Amsterdamse ondernemingen ingenomen werd. Dat gebeurde op een bepaald smalle strook tussen Tivoli en het Vondelpark. Wie kent niet de huishoudschool in chalet-stijl (foto)? Het Zandpad is voor een deel blijven bestaan.

Zoals in het bovenstaande al is aangeduid, had de Hervormde Kerk veel te veel grond opgekocht. Het ontbrak hen blijkbaar niet aan contanten. Nadat de plannen vastgelegd en het weeshuis en de kerk gebouwd waren, verkocht men de overtollige grond. Dat leverde meer op dan het totaal gekost had.

Aan dat wat met de bebouwing aan de Stadhouderskade gebeurde, is hier weinig aandacht besteed. Wij hebben daarover al eerder bericht in een aantal metamorfoses. Om die nog eens te zien [klickt u hier](#) voor het laatste deel. De twee weken daarvoor bereikt u vanuit het menu aan de onderzijde van dat laatste deel.

Van de paden die nu volgen, strepen we er meteen één weg: het **Mennonietenpad**. In het kader van de zeventiende-eeuwse industriegebieden rond de stad is daar al uitgebreid over bericht. Als u dat nog eens wilt doorlezen: klik de omslag rechtsboven.

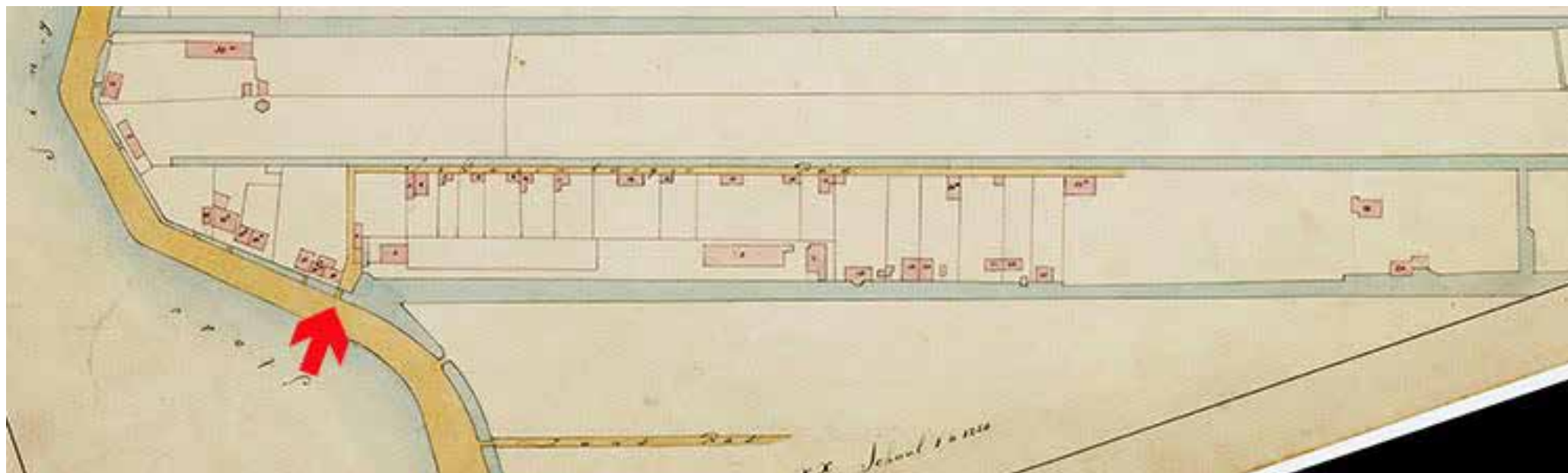

Blijft dus nog maar één pad over: het **Schapenburgerpad**. Maar daar is dan ook het een en ander over te berichten. Bovendien ligt dat er nog steeds in volle glorie..., bijna helemaal.

Op een buurtkaart van 1853 (onder) staat de laatste pre-stedelijke situatie voordat de stad begon op te rukken. Onder is het Zandpad nog net te zien. De pijl geeft de toegang tot het Schapenburgerpad aan, daar waar nu het Parkhotel staat. Een afbeelding van die toegang is onvindbaar, maar wel die van de prille Hobbemastraat met nog de oude bebouwing aan de Buitensingel: café Parkzicht (foto rechts).

Het Schapenburgerpad is minstens drie eeuwen oud; de eerste vermelding van een reeds bestaand pad is van 1734. In de achttiende eeuw was het pad binnen de polder al een vereniging van 'aangeërfdn'. Bij toerbeurt werden drie leden benoemd tot commissaris.

Aan het pad lagen 25 percelen, meestal moestuinen met minimale bouwsels erop. Ze bevonden zich allemaal aan de noordzijde van het pad. De

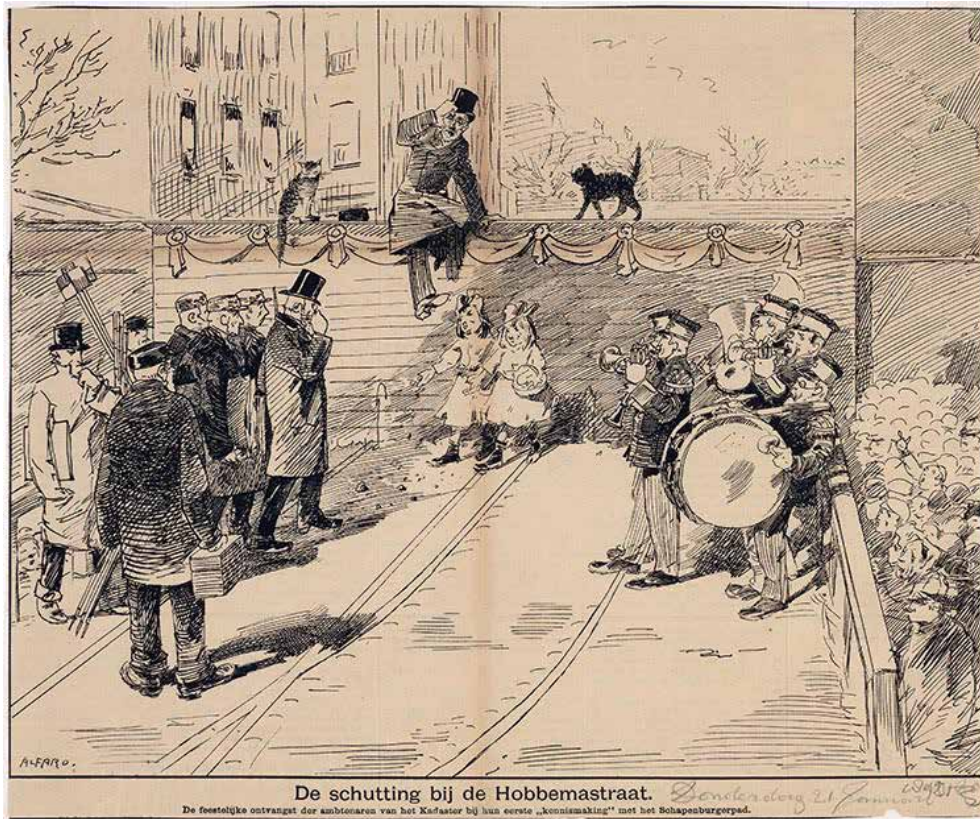
achterzijden van de erven grensden aan een brede vaart, de Wijde sloot, waar zich vandaag de Vossiusstraat bevindt. In 1880 maakte de stad werk van een uitbreiding op het kleine stukje Amsterdam buiten de Singelgracht waar zeggenschap over was. Dat betrof een kort stukje P.C.Hoofdstraat en de Hobbemastraat. De Hobbemastraat werd over het begin van het Schapenburgerpad gelegd, iets waarvoor slechts één erf gekocht hoefde te worden. In de Hobbemastraat is vandaag nog de nieuwe toegang tot het pad te vinden.

Bij de ingang van het pad vinden we een plaquette met de volgende tekst:

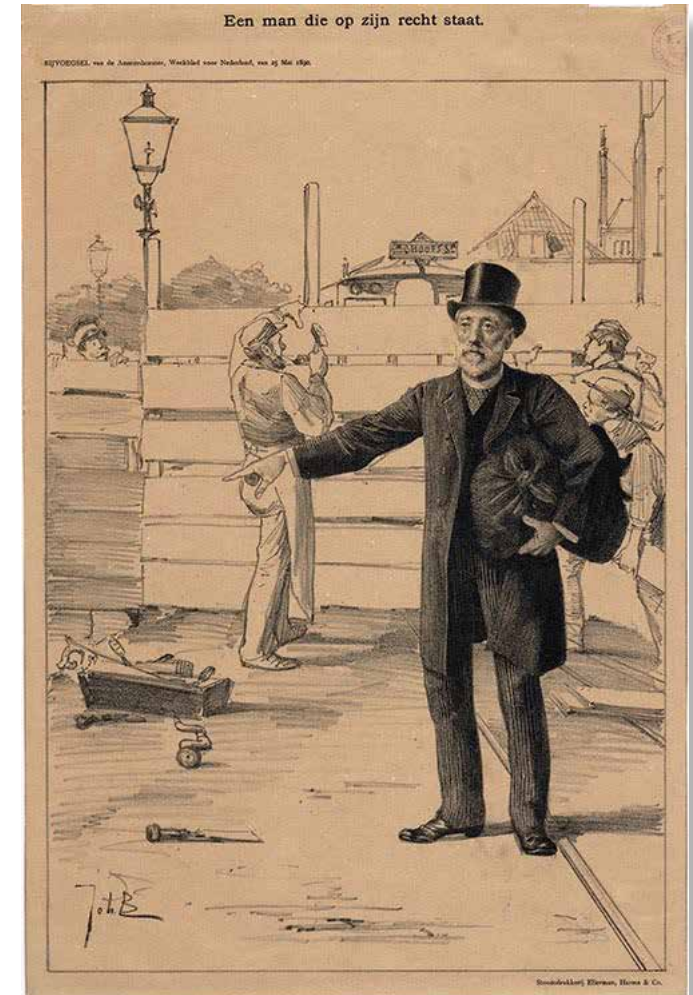
“Het Schapenburgerpad is sinds de 18^e eeuw eigendom van een vereniging van de aangeërfden van het Schapenburgerpad. Het is van oorsprong een polderpad dat gezamenlijk eigendom was van eigenaren van 25 moestuinen gelegen tussen het pad en een vaart op de plek van de huidige Vossiusstraat. Zo was de Vossiusstraat tot 1880 het Schapenburgervoorpad. Eind 18^e eeuw werd het beheer van het pad vastgelegd in notariële conventie. Het beheer werd uitgevoerd door 3 eigenaren die conform de conventie uit 1782 bij toerbeurt werden verkozen. Zij werden “de commissarissen van

het Schapenburgerpad” genoemd. In de loop der tijd zijn als aangeërfde rechten voor een deel overgegaan op eigenaren van panden aan de Vossiusstraat en de Hobbemastraat en voor een ander deel aan de Gemeente Amsterdam. Dat leidde er toe dat sinds de vroege jaren van de vorige eeuw een Amsterdamse wethouder q.q. één van de Commissarissen was. In het verleden waren dat onder andere Joop den Uyl, Han Lammers en Jan Schäfer. Thans worden de “Commissarissen van het Schapenburgerpad” gevormd door een vertegenwoordiger van het Stadsdeel Zuid en twee uit de aangeërfde eigenaren gekozenen”.

Het juridische eigendom van het pad lag niet voor 1/25ste deel bij elk der eigenaren maar bij de gezamenlijkheid. Toen Amsterdam een straat over het pad aanlegde verweerden de commissarissen zich hevig. De Gemeenteraad floot in 1888 B&W terug vanwege deze voortvarendheid, waarop die het jaar erop voorstelde het pad te onteigenen. B&W trok alle registers open en voerde de slechte staat van onder-

houd van de bebouwing en het gebrek aan een riolering aan. Tot overmaat van ramp legde de AOM rails door de Hobbemastraat voor een nieuwe tramlijn van Leidseplein naar de P.C.Hoofdstraat. De commissarissen onder leiding van F.H. Wenten grepen in en timmerden op 25 mei 1890 een stevige schutting dwars over de Hobbemastraat. Niet alleen de tram kon er niet door, alle verkeer – op

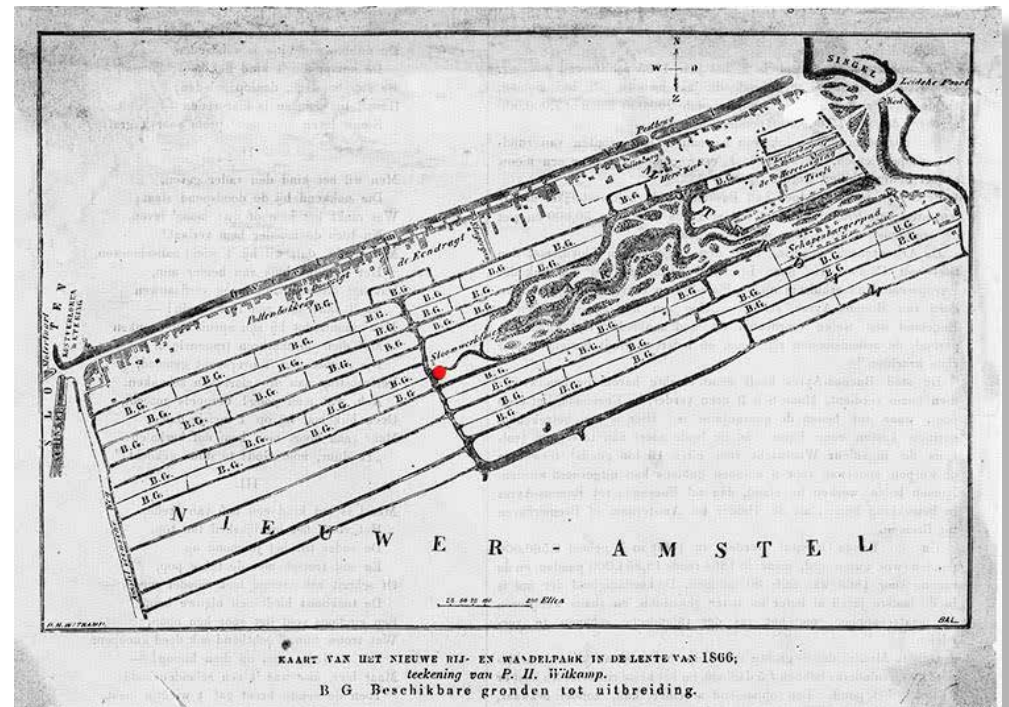
voetgangers na – lag stil. Wente kreeg ook nog eens gelijk tot de Hoge Raad aan toe. De schutting bleef twee jaar staan, tot 2 juni 1892. Al die tijd reed de tram noodgedwongen over de Stadhouderskade tot het begin van de P.C.Hoofstraat. Om uit de impasse te komen kreeg Amsterdam in zoverre zijn zin dat het pad gedeeltelijk onteigend werd zodat de Hobbemastraat volledig eigendom werd van Amsterdam.

Als u de tekst van de plaquette gelezen heeft, weet u dat het allemaal redelijk op z'n pootjes terecht is gekomen. Vandaag is het Schapenburgerpad een oase in de steenwoestijn. Wat blijft is de – inmiddels geaccepteerde – status van het pad. Jammer dat u niet altijd in en uit kunt om dit fenomeen eens te zien. Probeer 't een keer!

Als u meer wilt lezen over deze affaire: Ons Amsterdam, jg36 (1984), pp.2-6

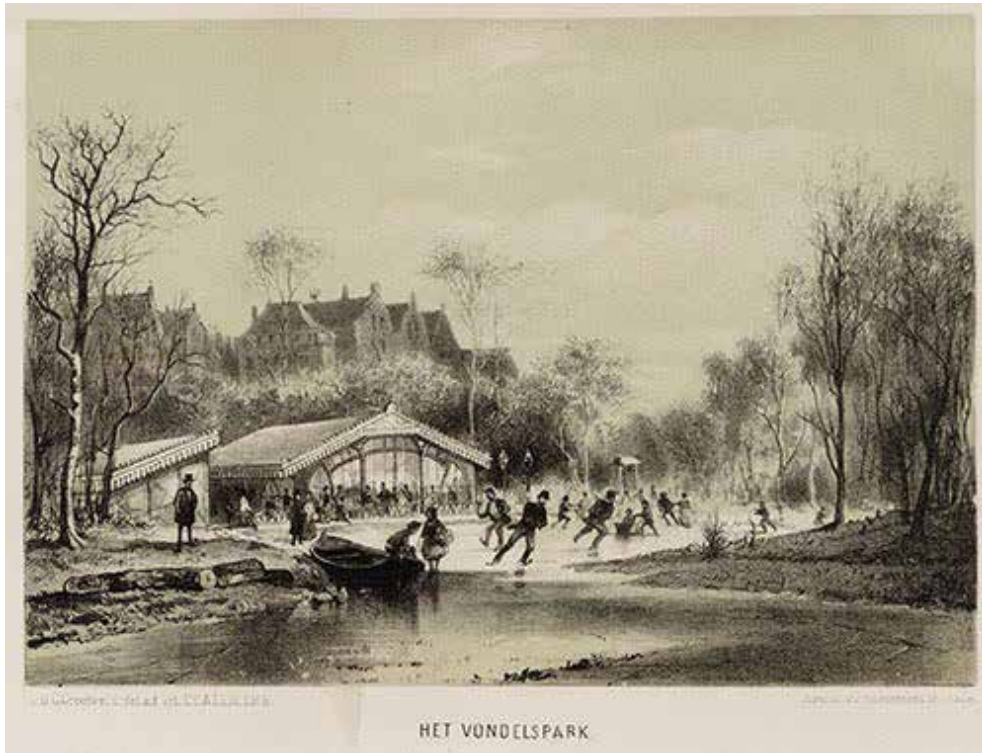
Vondelpark

De plannen voor een groot nieuw park even buiten de stad werden in 1863 gemaakt. Grote gangmaker en voorzitter van het oprichtingscomité was Chr. P. van Eeghen (tekening). Het platform voor de uitwisseling van gedachten was de Gemeenteraad waar het merendeel van de initiatiefnemers in zetelde. Met de eerste giften begon men weilanden te kopen tegenover het Leidsche Bosch. De eerste grote bulk (8 ha) nam het comité over van Stumpff en Baumhauer die hun concessie voor de oprichting van een gasfabriek aan de rand van de stad niet konden waarmaken. Daarmee visten de initiatiefnemers die hier een groot

spoorstation wilden bouwen, achter het net. Die aankoop heeft in hoge mate bepaald waar het park zou komen. Als we weten dat zowel de verlengde Vondelstraat als de hele P.C.Hoofdstraat op grond van het comité ontstonden, krijgt u een indruk hoe breed het park naar het idee van het comité had kunnen worden. Hoofddoel echter was de uitbreiding van het park tot aan de Amstelveenseweg en daarvoor liet het comité de aanleg in de breedte varen. Op het minuutplan van 1830 hieronder ziet u in groen de ingang van het park zoals die vandaag is. De gronden die het comité wist te bemachtigen lagen tussen het Leyendorperpad (L) en voorbij het Schapenburgerpad (S) voor zover dat niet bebouwd was.

De naam Vondelpark is van latere datum; het park begon zijn le-

ven als “het Nieuwe Park” ter onderscheiding van “Het Park” in de Plantage dat later Wetheimpark zou gaan heten. Nog in de ontwerpfase werd de naam *Rij- en Wandelpark* en ter gelegenheid van de plaatsing van het standbeeld van Joost van den Vondel in 1867 werd de naam gewijzigd in *Vondelspark*. Wanneer de “s” uit die naam verdween is duister maar de huidige naam is dus Vondelpark. Als u het park kent weet u dat het in de richting van de Amstelveenseweg steeds breder wordt. Dat is een gevolg van het voortdurend verkopen van gronden aan de Buitensingel voor woningbouw, ter financiering van aankopen voor de uitbreiding richting Amstelveenseweg. Toen eindelijk de toegang vanaf die weg klaar was, schreef men inmiddels 1877.

Boven: *Het in 1874 geopende thee- en melkhuis naar ontwerp van L. Zocher*
Links: *Het eerste paviljoen in het - toen nog - Vondelspark*

Op de plattegrond op p.12 de ligging van het park in 1866. De rode stip geeft het eerste stoomgemaal aan voor de bemaling van het park. Er werd uitgeslagen op de Kruitwetering van de Binnendijkse Buitenvelderse polder. “Kruit” omdat de wetering bij de v.m. kruitfabriek Rob aan de Overtoomseweg eindigde. Later verhuisde het gemaal naar het Willemspark aan de Amstelveenseweg. Over dat gemaal gaat het in de PDF [Raadselachtige waterwerken](#) pp.9-13 (zie link rechts).

Het park werd niet opgehoogd omdat men dit niet kon en wilde betalen. Daardoor moest men zelf de waterhuishouding regelen toen het park volledig ingesloten werd door stedelijke bebouwing op wèl opgehoogde grond. Het pijnlijkst was dat toen op het laat-

Boven: De boerderij met molkerij in de winter van 1880

ste moment de grond voor de Vossiusstraat werd verkocht. Om te beginnen moest hiervoor de Wijde sloot gedempt worden. Als u de straat kent, weet u dat - om het hoogteverschil tussen park en straat op te vangen - daar een muur gebouwd werd tot het nieuwe straatniveau. Die muur verloopt van nauwelijks hoogteverschil bij de Hobbemastraat tot meters bij de Van Baerlestraat.

Boven op deze muur staat nog steeds het smeedijzeren hek dat het park ontoegankelijk maakte. Die toegankelijkheid moest ook eerst zijn vorm vinden. Allereerst was het park alleen voor leden toegankelijk. Deze moesten op basis van hun bezoek achteraf betalen en dat werd een fiasco; er kwam daar nauwelijks geld door binnen. Zodra men het zich kon permitteren werd de toegang voor een ieder vrij, zoals het vandaag nog steeds is.

Tot het park in 1953 aan de Gemeente Amsterdam werd overgedragen moesten de niet geringe onderhoudskosten verdiend worden door het verpachten van allerlei horecagelegenheden, kiosken, theehuis en niet te vergeten de molkerij en de boerderij met koeienweide en melkhuis met speeltuin. De molkerij draaide zó goed dat de omringende buurt ook van melk voorzien werd vanuit het park. Als er daarna nog tekorten optraden moest bijgepast worden uit de kas van de parkcommissie. Na overname door de Gemeente werd een aantal van deze voorzieningen de een na de ander afgevoerd.

Week 3-4-5 / 2019

Mislukte overval op Amsterdam in 1650

Het Amsterdamse stadsbestuur heeft er vaak blijk van gegeven over een goed geoliede propaganda-machine te beschikken. Zo wordt, om een voorbeeld te geven, tot vandaag aan toe gegniffeld over de mislukte overval van prins Willem II op de stad in 1650. Een postbode zag de troepenbewegingen van Hilversum richting Amsterdam, waar schuwde 'die van Amsterdam' en weg was de verrassing. De prins zou afgedropen zijn en Amsterdam zou de afgeslagen overval als een overwinning gevierd hebben. Nou..., vergeet dat maar!

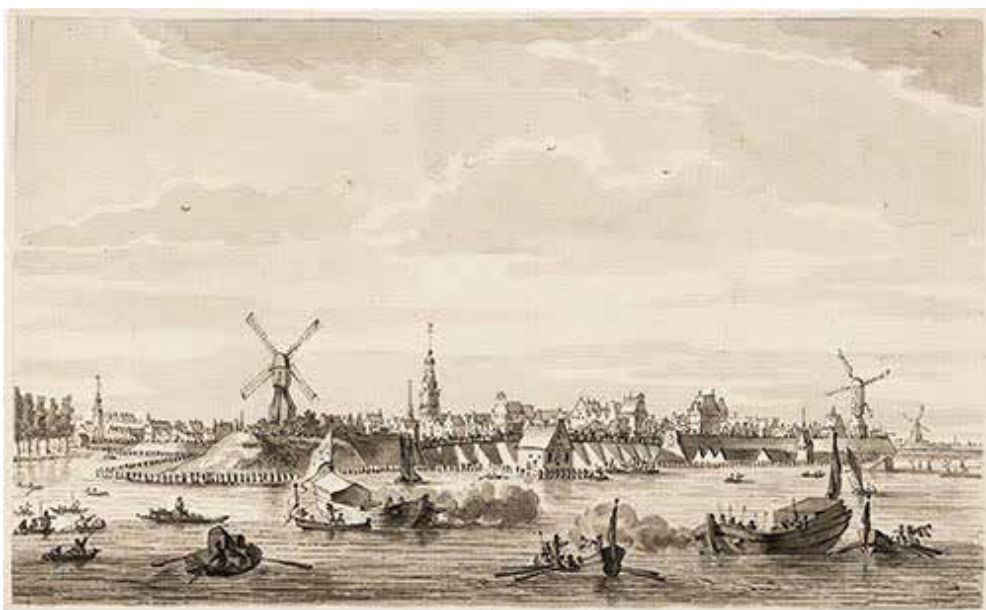
Amsterdam werd gedurende de Gouden Eeuw geregeerd door kooplieden met een dubbele agenda. In tijden van oorlog werd nog wel de voorkeur gegeven aan een zelfstandige staat en werd de portemonnee getrokken als dat nodig was. Amsterdam betaalde een kwart

van alle oorlogshandelingen en van de kosten van de landsregering. Maar in 1648, het einde van de Tachtigjarige Oorlog, decreteerde de stad dat de Staten-Generaal een flink deel van het leger zouden afdanken om de kosten te drukken. Gangmaker was de koopmansfamilie Bicker, met Andries en Cornelis als sterkste vertegenwoordigers en beiden in die jaren bij toerbeurt burgemeester.

Willem II, die behalve stadhouder ook kapitein-generaal was over het Staatse leger, weerde zich met kracht tegen deze inmenging in de verdediging van de Republiek. De burgemeesters dreven de zaak op de spits en breidden de stadsverdediging uit. Willem II vatte dit op als een belediging, wat de atmosfeer niet bepaald verbeterde. Willem II kreeg op 3 juni van de Staten-Generaal het consigne alles te ondernemen om uit de impasse te komen en de Hollandse vertegenwoordigers te bewegen met zijn plannen voor het leger in te stemmen. Hij organiseerde een reis langs alle steden van Holland om ze te overreden. In die rondreis was ook Amsterdam opgenomen. Het stadsbestuur vatte dat op haar beurt op als een soort provocatie en stuurde de prins een delegatie tegemoet om hem aan het verstand te

Boven: De broers Andries en Cornelis Bicker, opponenten van de stadhouder
Links: Stadhouder Willem II

brengen dat men in Amsterdam niet op zijn bezoek zat te wachten. Willem gaf de delegatie te kennen dat hij niet van plan was daar gehoor aan te geven. Dat was in Edam, op 23 juni, dezelfde dag dat hij in Amsterdam zou aankomen.

Amsterdam zwichtte en besloot de ontvangst sober te houden met veel vertoon van haar militaire macht. De ontvangst zou slechts die voor een hoge legerofficier zijn: de volgende belediging. Vanaf de landingsplaats zouden 20 vendels schutters opgesteld staan om wat ontzag in te boezemen. Alsof Willem dat alles wist, liet hij zich met een sloep twee uur te vroeg de stad binnen roeien en landde op een heel andere plek dan voorzien. Haastig toegesnelde hoge ambtena-

Boven: De Buiten-Amstel gezien naar de stad. In het midden de Blauwbrug. Een moeilijk te verdedigen situatie vond de Vroedschap.

Rechts: Uit naam van Willem II sloeg zijn neef Willem Frederik van Nassau het beleg voor Amsterdam. Het stadsbestuur stuurde tevergeefs een delegatie om te onderhandelen.

ren begeleidden de prins naar het Prinsenhof waar de voorbereidingen voor een banket in volle gang waren. Willem liet echter weten daar niet van gediend te zijn en dat hij de maaltijd met zijn eigen gezelschap zou nuttigen. Of hij dan wel een glas kwam drinken? “Om met elkander te eten en te drinken zouden wij betere vrienden moeten zijn dan we nu zijn” was het antwoord. Hij drong aan om de volgende dag in de Vroedschap te mogen spreken voor alle Raden. Omdat hij ook niet echt wilde vertellen waar zijn toespraak over zou gaan werd hij wel toegelaten tot de Vroedschap maar daar werd hem gezegd dat van een toespraak niets zou komen. Willem was witheet en die dag nog vertrok hij onaangekondigd uit het Prinsenhof. De opnieuw opgestelde schutters en de ruitery stonden voor

joker, want de prins liet zich met een koets over de Keizersgracht naar de Haarlemmerpoort rijden en verdween de stad uit, richting Haarlem. Van bekoelde gemoederen kon nauwelijks sprake zijn. Dit alles was op 23 en 24 juni 1650.

Willem II achtte het binnen de richtlijnen van de Staten-Generaal om met de machtsmiddelen van die Staten de stad Amsterdam gewapenderhand te bezetten en de verantwoordelijke burgemeesters af te zetten. Hij droeg zijn neef Willem Frederik van Nassau op om op slinkse wijze een leger naar Amsterdam te voeren en daar de stad in te nemen en de regering naar huis te sturen. Vanuit diverse plaatsen in de Republiek werden kleine eenheden naar Abcoude gestuurd om zich daar te verenigen en naar de stad op te trekken. Wat er toen gebeurde is hetgeen zo breed uitgemeten is dat we kunnen aannemen dat u dat wel weet. Het werd hondenweer, de helft van de troepen ging schuilen en de andere helft verdwaalde, daarbij gezien

door de postbode. De verrassing mislukte en de daarmee de hele campagne. Wat u misschien niet weet, is dat ze niet door een Amsterdamse troepenmacht werden verwelkomd, maar door een nieuwe delegatie die probeerde de commandant op andere gedachte te brengen. Die had zijn orders en gaf geen krimp en er werd een heus beleg van de stad ingeleid. De onderhandelaars konden soebatten wat ze wilden, Willem bleef bij zijn eisen. Die werden uiteindelijk op 3 augustus zonder meer door Amsterdam aangenomen. Er werd geen enkele soldaat afgedankt en Amsterdam moest allerlei achterstallige bedragen aan soldij in z'n eentje ophoesten. Bovendien betekende dit 't einde van de regeringsmacht van de Bickers. Willem wilde hen zien verdwijnen naar hun handelskantoortjes. Geen lid van deze familie mocht ooit nog een bestuurlijke functie krijgen. Nog in 1650 stierf stadhouder Willem II aan de pokken. Er was niet direct een opvolger voorhanden; de zoon van Willem was nog een kleuter. De Staten-Generaal besloten geen stadhouder meer te benoemen; raadspensionaris Johan de Witt kreeg de opdracht de opleiding van de zoon van Willem II te begeleiden, maar ook De Witt zag liever geen Oranje meer als stadhouder zodat die opleiding niet tot doel had de vader op te volgen.

Amsterdam bouwde nog in 1650 in de Amstel, buiten de Blauwbrug, twee blokhuisen als vooruitgeschoven post tegen eventuele latere aanvallen over water. Dit was ook voor de Staten-Generaal een motie van wantrouwen en na massieve druk uit Den Haag werden de blokhuisen in 1654 weer afgebroken.

Tot zover het glorieuze afslaan van de aanval van Willem II.

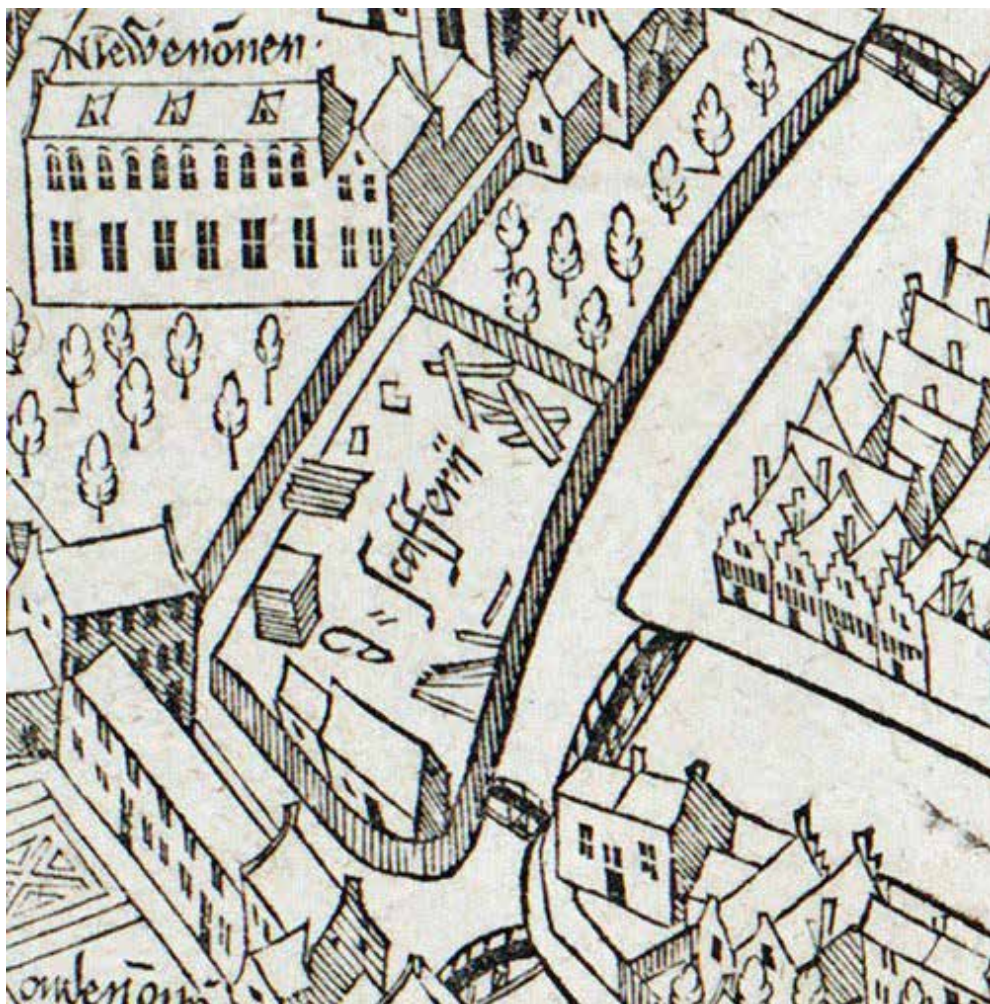
Week 7-2019

Links: De gewraakte blokhuisen in de Amstel (1650-1654), een kostbaar gebaar richting Oranje en de Staten-Generaal.

Stadstimmertuinen

Wij vinden het de normaalste zaak van de wereld dat de stad een legertje werklui en specialisten in dienst heeft om de diverse vormen van infrastructuur aan te leggen en te onderhouden. Ook de bouw van overheidsgebouwen hoort daar als vanzelfsprekend bij. Dat was niet altijd zo. Al op de eerste stadsplattegrond die ons gebleven is, de kaart van

Cornelis Anthonisz uit 1538/1544 vinden we werkplaatsen in de open lucht, werven genaamd. Eentje ervan is benoemd: d'Scafferyj. Deze werf lag tussen de Grimburgwal en het kloosterterrein van de Nieuwe Nonnen. Dat is ongetwijfeld niet de eerste stadswerf van Amsterdam, maar helaas ontbreken gegevens over eerdere.

Tot medio negentiende eeuw was Amsterdam een waterstad, wat wil zeggen dat elke last van enige omvang per schuit door de stad vervoerd werd naar de plaats waar ze nodig was. Daar waren schuiten voor nodig en de schuiten die de stad voor eigen gebruik nodig had, bouwde ze zelf op de schuitenwerf. Op dezelfde kaart van Anthonisz zien we die op de noordelijkste punt van het Begijneneiland. Daaruit blijkt meteen dat de dienstverhouding met de stad soms erg losjes kon zijn. Deze werf lijkt een particuliere geweest te zijn die volledig voor de stad werkte.

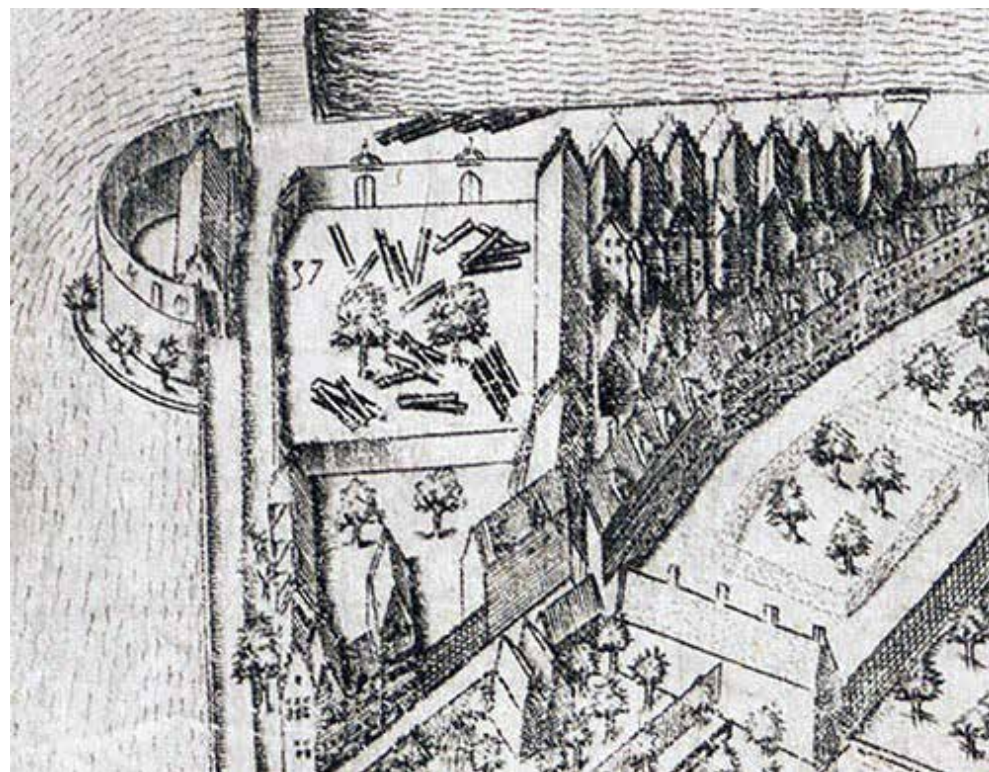
Boven: De schuitenwerf op het Begijneneiland
Links: De Scafferyj aan de Grimburgwal

Deze afdeling van het stadsbestuur was het 'Fabrieksambt', geleid door fabrieksmeesters. U mag dit gerust als voorloper van onze Publieke Werken zien. Naarmate de stad groter werd, kreeg de afdeling steeds meer werk te verzetten. De fabrieksmeesters waren technische werklieden, geen kunstenaars. Die werden wel naar behoeven ingehuurd, bijvoorbeeld landmeters als de stad uitgelegd moest worden of architecten als er een groot overheidsgebouw moest komen. Wij moeten vooral niet denken dat deze specialisten dagelijks op de werf te vinden waren. Ieder had zijn eigen besognes naast die voor de stad. Door de eeuwen heen zijn deze dienstverbanden zeer losjes geweest. In de zestiende eeuw trad Joost Bilhamer aan om de Eerste Uitleg te begeleiden. Ook hij was niet in dienst van de stad, want hij deed vele tientallen klussen in heel Holland. Voor de Tweede Uitleg, in

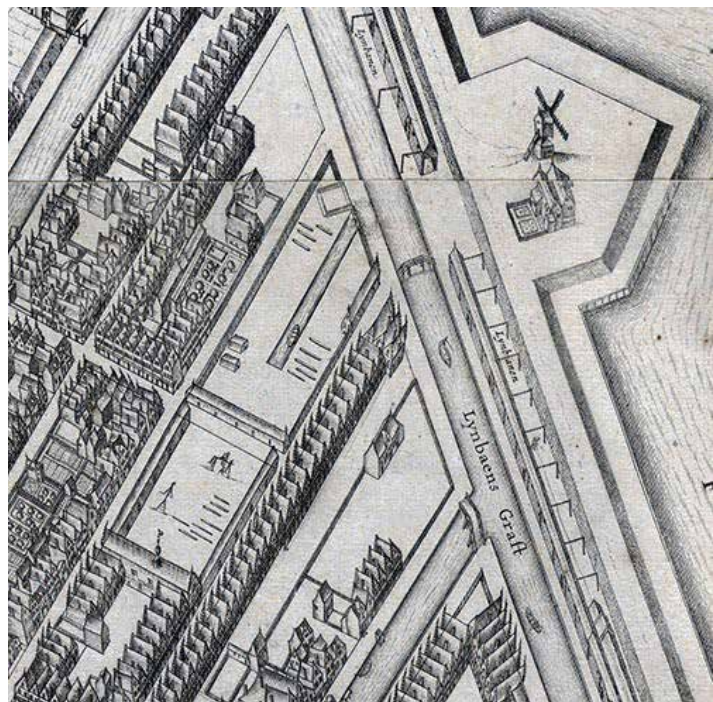
*Boven: Cornelis Danckerts (li) en Hendrick de Keyser (re)
Rechts: De Scafferij tegenover het Rondeel tot 1630 (aangegevn met nr. 37)*

het laatste kwart van de zestiende eeuw, trad een beroemd drietal aan: landmeter en meester-metselaar Cornelis Danckerts (1561-1634; portret boven), meester-timmerman Hendrick Jacobsz. Staets (± 1558 - ± 1630) en meester-steenhouwer Hendrick de Keyser (1565-1621; portret rechts). Alleen van Staets is bekend dat hij in elk geval een aantal jaren in dienst van de stad was. Danckerts kwam uit een omvangrijke familie met een even omvangrijke serie bedrijven zoals een kaartenuitgeverij. Ook van Hendrick de Keyser is bekend dat hij door het hele land bouwwerken ontwierp en de bouw begeleidde. Dit drietal was verantwoordelijk voor het afwerken van de Tweede Uitleg en het voorbereiden van de Derde.

Na de Alteratie in 1578 kreeg het Sint Pietersgasthuis de beschikking over de kloosters van de Oude en de Nieuwe Nonnen. Ook voor de Scaffertij werden andere plannen ontwikkeld (verpacht aan een brouwerij) en de stadswerf diende te verhuizen. Daarvoor werd een plek tegenover het Rondeel gevonden die op de kaart van 1544 al braak lag met een schutting eromheen en alleen uitgebreid moest worden. Als verklaring voor nummer 37 staat in de legenda 'Ste[de] tuyn'. Dit was de eerste keer dat het begrip werf voor dat van tuin werd ingewisseld. In 1630 werden voorbereidingen getroffen voor het rooien van de Nieuwe Doelenstraat en de stadstuin moest opnieuw verkassen.

Deze keer werd een plek in de Derde Uitleg gevonden, in de Jordaan. Op de kaart van Balthasar Florisz van 1625 zien we het terrein

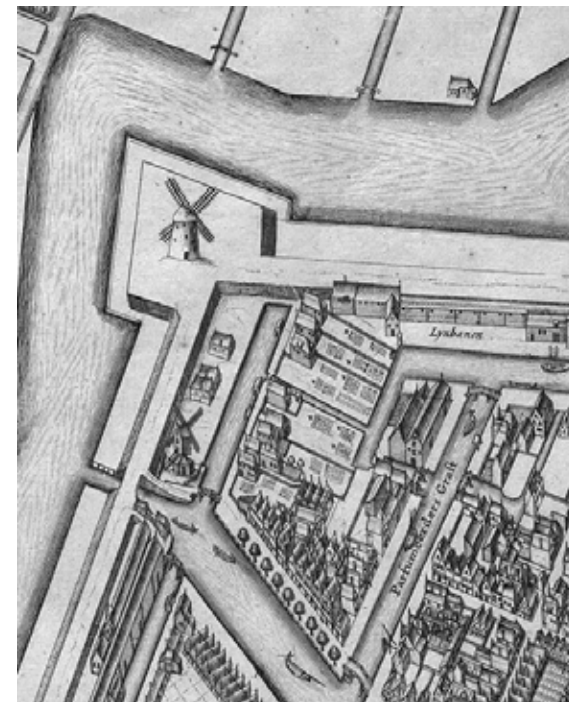
*Links:
De Stadstimmer-
tuin in de Jordaan
waar doorheen
een sloot gegraven
werd die na
demping in 1660 de
Slootstraat werd.*

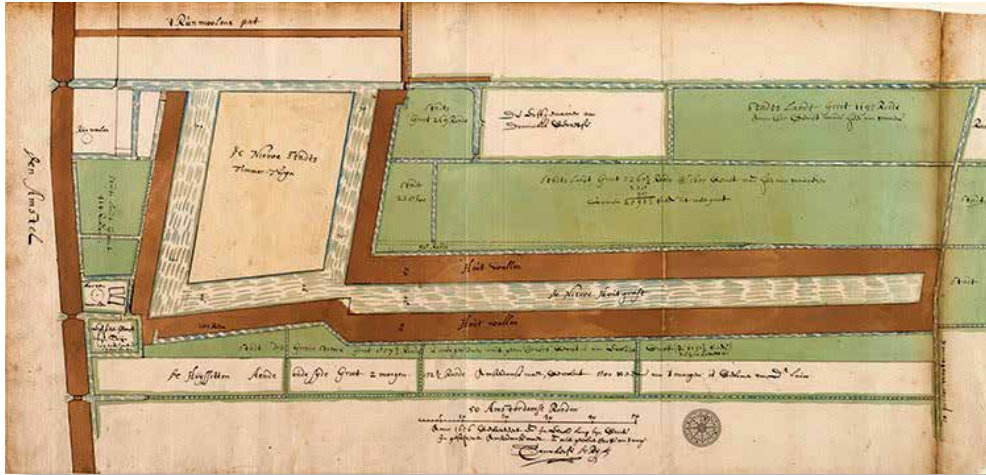
*Rechts:
De Stadssteenwerf
aan het Molenpad
waar nog meer
stedelijke werven
werden gestationeerd,
zoals de geschuts-
werf en klokkengieterij
van Hemony*

binnen bolwerk Slotermeer nog braak liggen, maar op de herdruk van 1647 (links) blijkt dat het terrein toen in gebruik was als Stadstimmer-tuin. Vanuit de Lijnbaansgracht werd een sloot door de tuin gegraven die na demping als Slootstraat bekend bleef. De specialisten breidden zich uit en de benodigde ruimte net zo. Apart van de timmer-tuin vond de Stads Steenwerf een plaats aan de Staalkade. Dat is nog voor-

dat langs Zwanenburg en Vlooienburg een strook Amstel geplempt wordt. De Staalkade werd toen Staalstraat en op Vlooienburg ontstond de Zwanenburgerstraat. De steenwerf moest verhuizen, ook deze keer naar een plek in de Derde Uitleg, aan de sloot langs het Molenpad, tussen Heren- en Keizersgracht.

Behalve een steenwerf kwam er ook een aparte metseltuin, helemaal aan het eind van het Molenpad ter hoogte van de Lijnbaansgracht (zie plgrd. boven). Het woonhuis van de meester-metselaar staat er nog steeds. Tevens kwam aan het Molenpad nog de geschuts-werf, die na de komst van de gebroeders Hemony uitgebreid werd met een klokkengieterij. Ook dit was slechts van tijdelijke aard. Het was duidelijk dat de provisorische stadsgrens tussen Derde en Vierde Uitleg ooit moest verdwijnen. Hiervoor in de plaats kwam de Leid-

segracht. De metseltuin hield nog een tijd stand zodat het een nogal industrieel hoekje in de stad werd.

Met ingang van de Derde Uitleg werden structurele ophogingen, bestrating en stenen wallenkanten gebruikelijk. Dat gold vooral voor de grachtengordel, de meer volkse wijken als de Jordaan, de werkeilanden en de Lijnbaansgracht bleven eenvoudig uitgevoerd. Zand kwam uit de duinen, straatklinkers in de regel uit Friesland. Natuursteen werd uit de Ardennen ingevoerd. Steeds meer straten werden voorzien van een verharding en de stratenmakerswerf groeide gedurende de zeventiende eeuw spectaculair.

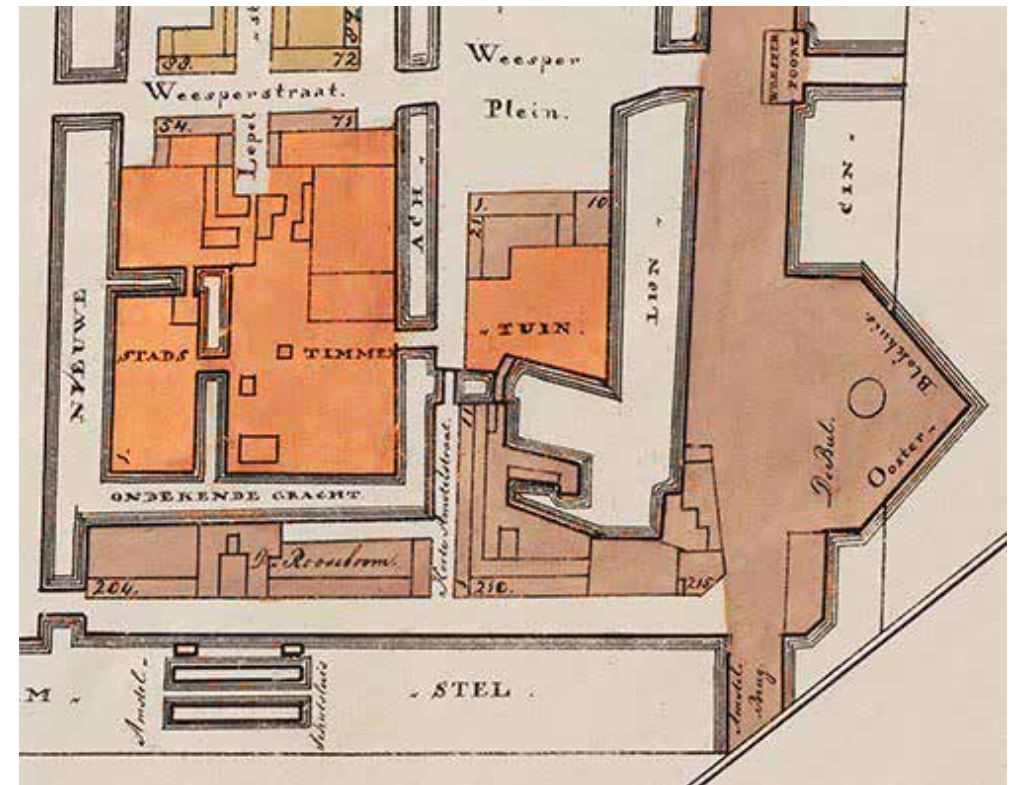
In de zeventiende eeuw werden de fabrieksmeesters in vaste dienst genomen en werden overeenkomstig bezoldigd. Zij stonden in aanzien op dezelfde hoogte als de thesaurier of een weesmeester en verdienden zo'n f600 p/jaar plus werkkleding. Zij kregen betrekke-

Boven: Een opmetingskaart die Cornelis Danckerts de Rij in 1655 maakte i.v.m. de aanstaande verhuizing van de stadstimmertuin naar de Amstel. Daarop gaf hij vast de (nog zeer bescheiden) timmertuin aan.

Rechts: Dit is de omvang die de timmertuin in de 18de eeuw aannam.

lijk grote sommen geld ter beschikking, kochten zelf materialen en huurden zelf werkkrachten in. Ook konden zij firma's opdrachten verstrekken om een deel van het werk te doen. Over de financiële handel en wandel brachten zij rapport uit aan de thesaurier. De fabrieksmeester was een manager geworden. In 1633 meende men dat ze niet meer nodig waren. Het aantal thesauriers werd uitgebreid en voortaan deden zij het werk van de werkmeesters.

Het einde van de Tachtigjarige Oorlog (1648) bracht tweespalt in de Republiek. De stadhouder wilde verder oorlog voeren om nog betere voorwaarden te bereiken. De onderliggende gedachte was het pijnlijke wegvallen van extra inkomen door oorlogsbuit. De Zeeu-

wen wilden doorvechten omdat zij de winsten uit de kaapvaart niet konden missen. Amsterdam hield de poot stijf, de vrede kwam en de stad bloeide op als nooit tevoren. Uit heel Europa stroomden gelukzoekers en vakmensen naar de stad om goed geld te verdienen zonder meteen als soldaat de nek te riskeren. Al snel maakte het stadsbestuur plannen voor de voltooiing van de in 1609 gestarte uitleg. In 1659 was alles rond en werd het startsein gegeven. Om de aanvoerrote te verkorten werd als eerste een groot terrein gereserveerd aan de nieuwe stadsgrens, dicht bij de Amstel en de nieuwe binnenvestgracht, de Baangracht. Dezelfde Cornelis Danckerts die de Derde Uitleg begeleidde was doorgegaan met de voorbereidingen voor de rest van de uitleg en had vele kaarten van de betrokken landerijen gemaakt, zo ook van de toekomstige plek van de stadstimmertuin (afb. onder). In de kaart verwerkt zijn de verschillende particuliere eigendommen die onteigend en gecompenseerd dienden

te worden. Tussen Weesperstraat/-plein en Amstel, tussen Nieuwe Prinsengracht en Schans strekte zich een enorm terrein uit dat succesievelijk gevuld werd met een metseltuin, smederij, timmerwerf, stratenmakerswerf en schuitenwerf. Op de buurtkaart links is dat terrein in blauw aangegeven. De randen van het terrein werden verkocht voor bebouwing met o.a. woningen en lichte industrie. Tussen Onbekendegracht en Amstel stond o.a. molen De Roosenboom / De Eendracht van de Diaconie resp. Rasphuis.

In de achttiende eeuw professionaliseerde de dienst. Aan het hoofd kwam een directeur-generaal met onder zich drie directeuren voor de drie onderdelen timmeren, metselen en steenhouwen. Alle vier waren altijd ingenieur. Natuurlijk waren er doorlopend wijzigingen in de structuur van het bedrijf, bijvoorbeeld werden onderafdelingen overgeheveld naar een andere afdeling. Zo kwam 'bestrating'

De Stadstimmertuin aan de Amstel werd ingericht voordat de werkelijke Vierde Uitleg begon. Stukje bij beetje werden alle werven er naar toe verplaatst, de schuitenwerf in 1856 zo ongeveer als laatste, komende van Oostenburg. De stratenmakerswerf links laat wel zien dat er onderdelen elders in de stad vestigingen bleven, bijvoorbeeld op een eiland tussen Lijnbaansgracht, Nieuwe Looierssloot en Vijzelgracht. Gerrit Lamberts maakte in 1810 de aquarel links van de stratenmakerswerf. Dat neemt niet weg dat er op de stadstimmertuin gelijktijdig een ruimte voor de stratenmakers was.

dat iemand becijferde dat dit toch wel duur werd en ze weer de laan uit stuurde. En dat gedurende twee eeuwen steeds weer op en af! In 1666 bepaalden de burgemeesters en thesauriers hoeveel werklieden maximaal in vaste dienst mochten zijn, maar dat hield niet lang stand.

Nog tot in de negentiende eeuw was het gebruik dat alleen gewerkte

in die achttiende eeuw bij ‘waterwerken’ dat zich allengs tot een belangrijke onderafdeling ontwikkelde, waaruit in onze tijd Waternet ontstond. Maar er was ook een wagenmakersloods te vinden en een molenloods voor reparaties aan baggermolens. Er werden brandspuiten gemaakt en gerepareerd, je vond er een afdeling leidekkers, loodgieters en klokkenmakers en een uitgebreide smederij. En alle werven waren bezaaid met kantoor-tjes voor commandeurs, opzichters en bazen. Timmertuin was een verwarrend begrip geworden; vandaag heten zulke afdelingen dan ook ‘Gemeente Werkplaatsen’. Eigen personeel aanhouden was een wisselend thema. Men begon met naar behoeven werkkrachten in te huren, maar vond het ook wel makkelijk om permanent op mensen te kunnen rekenen, vooral voor kleine klusjes. Er werd daarom vast personeel aangesteld tot-

De Metselaar.
De quaa Gebuut; Vereist een miuûr.

De Mens bemuurd Zijn tijdliêk leeven ,
Om voor't gevaar te Zijn omgeeven,
En't ewig deel leid veeltijds bloot;
Gelyk een Grensstat sonder wallen ,
Ten roof van 's vijands overvallen ,
En prijkel van een ewige doot .

De Steenhouwer.
Hoewel verspreid, Nochtans beze id.

De Stenen worden vast behouwen ,
Om't machtig Huis meed' op te bouwen ,
Gelyk des Heeren Jeru werck .
De Steenen hier en daar gelaegen
Berad, en vlied en schickt te deegen ,
Tot Opstal van Zijn eeuwige kerk.

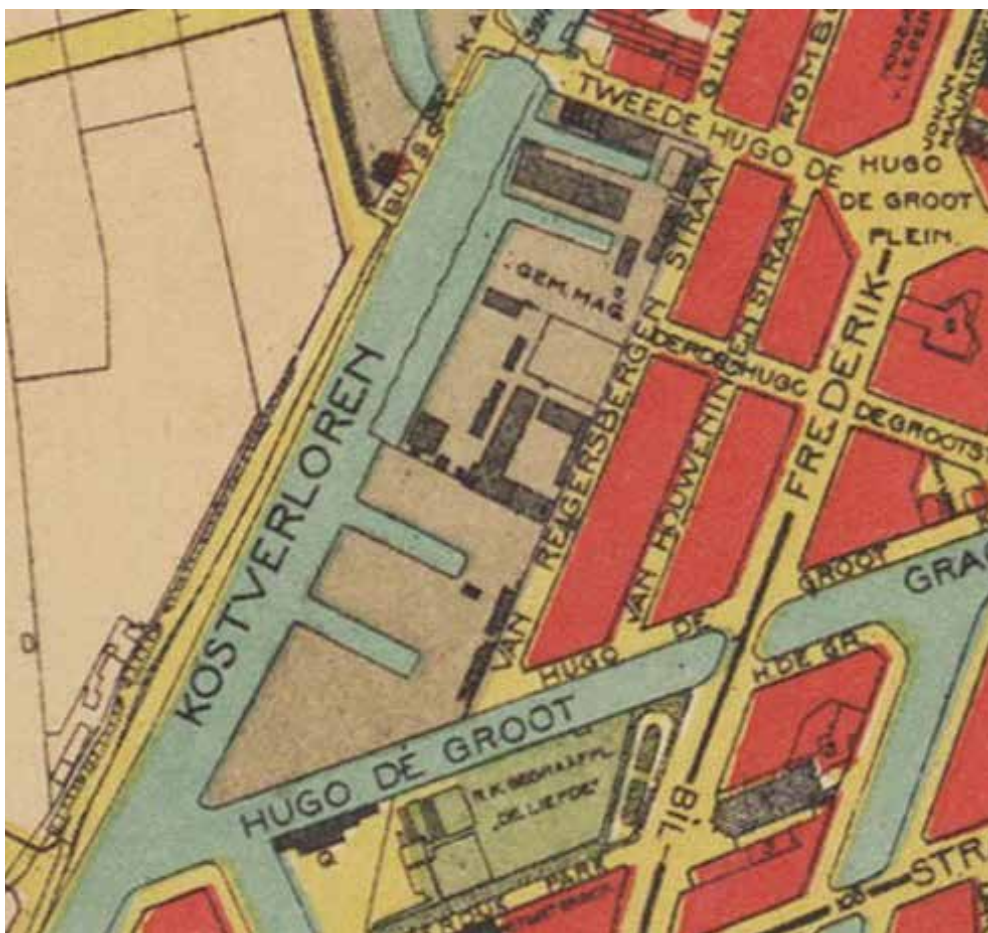
De Timmerman.
Het minder word betracht, Het meender niet bedacht.

Soo't aardse Huis tot nut kan strecken,
Om ons voor ongeval te decken ,
Gelyk het seer beminlyk doed ;
Wat hoord men dan niet vlijt te bouwen
Daar't leeven Ewig huis sal houwen,
Want neer't van hier verhuisen moet.

dagen uitbetaald werden, in vaste dienst of niet. Als bijvoorbeeld stratenmakers door slecht weer niet konden werken, kregen ze ook niet uitbetaald. Alleen directeuren en heel hoge ambtenaren van het Fabriekambt kregen een vaste jaarwedde.

Toen in 1853 Willem Froger inspecteur werd dankte deze weer een hoop personeel af en besteedde liever aan particulieren bedrijven uit. Hij was het ook die de inmiddels door de stad verspreide dependances naar de Stadstimmertuin (terug-)haalde, zoals de straten- en

schuitemakers. In 1856 ontstond uit dit samenraapsel de Dienst der Publieke Werken (PW) met een eigen wethouder in B&W. Deze dienst werd de uitvoerder van de ontwerpen van een Stadsarchitect en een Stadsingenieur. In de twintigste eeuw werden deze beide functies in de PW opgenomen. De Dienst zelf houdt graag 1850 aan als geboortjaar.

Gedurende het liberale klimaat in de gemeenteraad, tweede helft negentiende eeuw, klonken er steeds weer stemmen om de hele dienst maar op te heffen; dat zou particulier aanbesteed veel goedkoper kunnen, was het idee. Onder toenemende invloed van SDAP en later PvdA gebeurde precies het tegenovergestelde. De dienst werd de spil van enkele grote stadsuitbreidingen. Alle infrastructurale ontwerpen voor bijvoorbeeld het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP; Van Eesteren) werden uitgewerkt en uitgevoerd door PW.

Het heeft niet veel zin om alle tegenwoordige Gemeentelijke Werkplaatsen op te sommen omdat het voortdurend blijft wijzigen. Een

Boven: De schuitemakerij van Voller aan de Hugo de Grootgracht, hoek Kostverlorenvaart, die door de gemeente werd overgenomen

Links: Het terrein van de stratenmakerswerf aan de Kostverlorenvaart

Vlgd: Stratenmakerswerf tussen Van Reigersbergenstraat en Kostverlorenvaart

lijstje daarvan hebben wij zelfs nog niet gevonden.

In 1892 besloot de Gemeenteraad dat de stratenmakerswerf en de schuitenwerf weer van de Amstel zouden verhuizen naar een plek aan de Kostverlorenvaart, daar waar we vandaag de Van Reigersbergenstraat vinden. De keuze voor deze plek werd in hoge mate bepaald door de mogelijkheid een bestaande schuitenwerf op de hoek met de Hugo de Grootgracht over te nemen. De stratenmakerswerf bleek al snel te klein door de effecten van de annexatie van 1896. Er volgde een uitbreiding tot de Tweede Hugo de Grootstraat wat bij de volgende annexatie in 1921 het werfterrein van zo'n 4ha zoals in grijs op het kaartfragment hiernaast opleverde.

Steeds meer onderdelen verhuisden van de Amstel naar praktischer

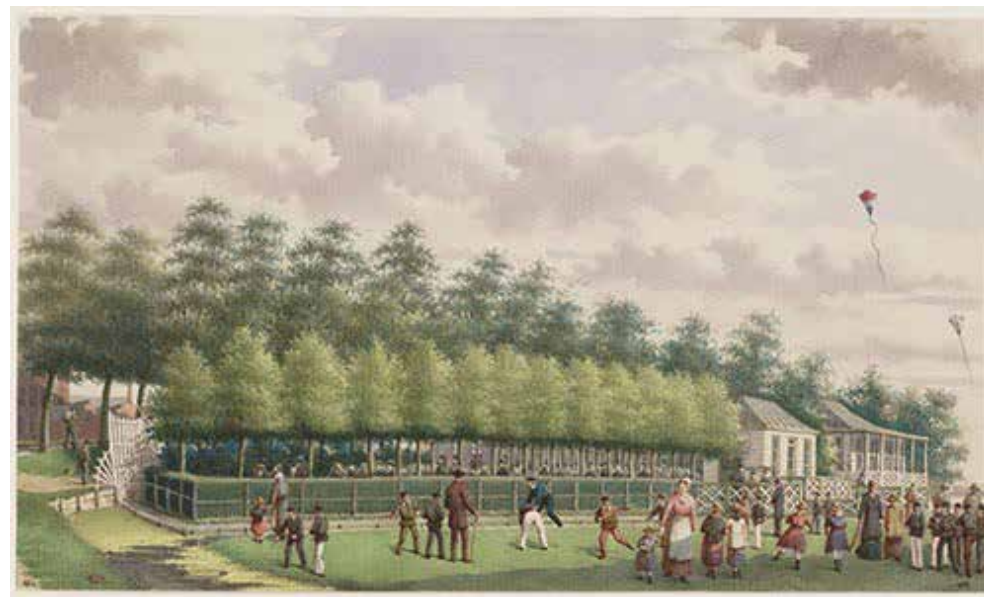
locaties. Op het oude terrein werd de Baangracht tussen Amstel en Weesperplein gedempt en voor woningbouw verkocht. Op de rest kwamen brandweer, een aantal scholen en de stadsdrukkerij.

U leest veel over het Stads-Fabriekambt in het Stadsarchief. [Klik hier](#) om dat te lezen. U leest ook over organisatie en werken van de Dienst Publieke Werken in het Stadsarchief. [Klik hier](#) om dat te lezen. Over de rol van PW bij de werken van de Amsterdamse School, het dienstverband van kunstenaars als Hildo Krop en architecten als J.M.v.d.Meij en Piet Kramer leest u iets in de Kunstbus. [Klik hier](#) om dat te lezen. Verder staat het internet vol met details over de Dienst Publieke Werken. Gaat u eens een middagje op zoek naar meer informatie.

pleziertuinen en uitspanningen

Herbergen vlak buiten de stad zijn er altijd geweest om reizigers op te vangen die te laat voor een gesloten poort verschenen en onderdak zochten voor de nacht. De **Roomtuintjes** stond aan het begin van de Oetewalerweg buiten de Muiderpoort. De herberg kreeg door de jaren steeds meer 'functies'. Veeboeren dreven hun kudde koeien 's avonds tot deze herberg om de volgende morgen als eerste binnen te trekken naar de veemarkt. Voor de nacht mochten de koeien in stallen bij de herberg overnachten en de herbergier mocht dan de koeien melken als vergoeding. De niet-afgeroomde melk verkocht de herbergier aan zijn klanten en zo kwam de herberg aan zijn naam. Wat er waar is van deze romantische uitleg valt niet te achterhalen, we doen 't ermee. Belangrijker is de rol die dit soort herbergen in de onmiddellijke nabijheid van de stad speelden in de zucht naar vertier die zich in de achttiende eeuw van de stedelingen meester maakte. De herberg

werd een uitspanning waar het aangenaam verpozen was. Hele families trokken naar buiten, kinderen, baby's en speelgoed inclusief. Waarom juist in die achttiende eeuw?

Na de Alteratie probeerden de Calvinisten de stadspolitiek te beïnvloeden waar ze maar konden. Dat deden ze heel handig door het liberale stadsbestuur tegen de Oranje-stadhouders uit te spelen. Hoe meer die overhoop lagen, des te meer was Den Haag bereid zich met de stad te bemoeien. In de zeventiende eeuw ontstond een ware terreur van dominees die hun 'schaapjes' dwongen op zondag minstens twee keer (die dag) naar de kerk te komen en donderpreken aan te horen. Wat de Katholieke Kerk nooit gelukt was, lukte de Calvinisten wel; het stadsbestuur ging voor de lieve vrede maar mee in die dwang. Gevolg: de mensen vluchtten de stad uit! Tientallen

*Boven: De Roomtuintjes buiten de Muiderpoort in de nadagen; J.M.A.Rieke -1870
Links: De Roomtuintjes buiten de Muiderpoort in 1817*

gelegenheden en bestemmingen ontstonden in die tijd aan de rand van de stad. Pleziertuinen, uitspanningen, sociëteiten, luthoven, verenigingsgebouwen met parken of speeltuinen maar ook de natuur trok de mensen naar buiten. De Buitensingel werd een populair wandelgebied; door zijn ligging rond de hele stad was die voor iedere buurt bereikbaar. De Roomtuintjes pakte zijn deel hiervan; die strikt gesloten poort ging 's nachts tegen de juiste vergoeding alsnog open, wat zeker minder kostte dan een overnachting in een herberg. Dat compenseerde de

eigenaar met de zondagse bezoekersstroom.

Er maakten overigens meer gelegenheden aanspraak op de betiteling 'roomtuin'. Er waren er een paar in de Zaagmolenbuurt (Frederik Hendrikstraat) en Bellamybuurt (Jan Hanzenstraat) en de pleziertuin Claudius Civilis noemde zich roomtuin. Een klassieke aanvoerroute voor vee zoals de Zeeburgerdijk was bezaaid met roomtuintjes. Het was zeker geen Amsterdams fenomeen, die roomtuintjes. Kent Hilversum niet zijn Melkhuisje? De Roomtuintjes aan de Oetewalerweg was er dus één onder velen. Hoe ging nu die room over de toonbank? Daar hebben wij een beschrijving van: de 'room complet'. Die bestond uit een kom room, twee beschuiten en een schaalje suiker. 'Zoete melk met brokken', zoals het kinderversje over de Overtoom zegt. Niet iedereen had het geld om deze lekkernij te kopen maar bij de uitspanning was een speeltuin en er was genoeg ruimte om te wandelen en te spelen.

Tussen 1880 en 1884 ging dit gebied op de schop voor de aanleg van de Dapperbuurt. Architect, makelaar en aannemer N. Redeker Bisdom stortte zich op de buurt, wat garant stond voor revolutiebouw. De straten waren gepland op 25 meter breed en elk huis zou een voortuin van 5 meter diep krijgen.

*Links: Borduurwerkje dat de geneugten van een roomtuin 'bezingt'
Onder: Toegangshek naar de Roomtuintjes buiten de Muiderpoort*

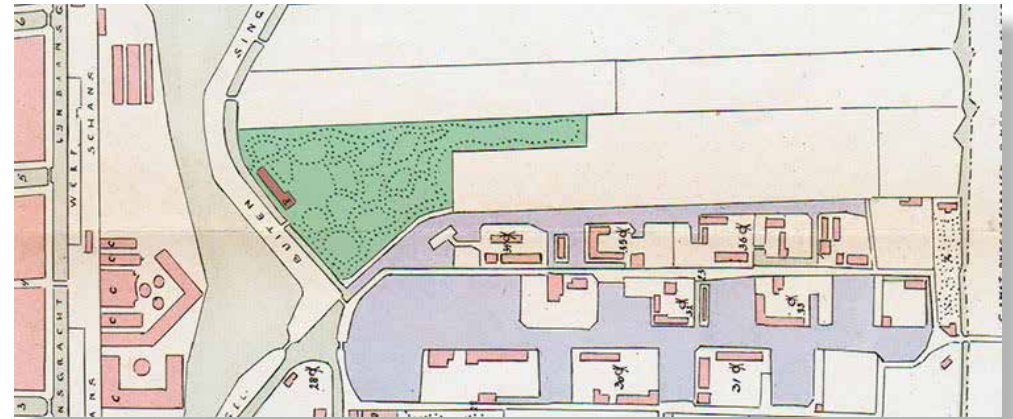
Zonde van de ruimte, vond Redeker en liet met instemming van het stadsbestuur een extra straat rooien (1e en 2e i.p.v. één Van Swindenstraat) en liet de voortuinen vervallen of miniseerde ze tot een meter. De laatste eigenaar van de Roomtuintjes, J.F.Gemke, verkocht in 1881 een deel van de uitspanning en in 1882 de rest aan een speculant die vergunning kreeg de grond te bebouwen. Zo kon de Von Zesenstraat zijn huidige lengte krijgen. De Roomtuintjes werd afgebroken en alleen een straatnaam doet nog denken aan wat hier ooit was. Voor de naar verpozing snakkende stedeling maakten de particuliere tuinen - met consumptiedwang - plaats voor stadsparken.

De Nederlanden/Claudius Civilis

Met de Roomtuintjes begonnen wij deze serie portretten van pleziertuinen met de uitleg waarom die juist vlak buiten de stad in de buurt van een stadspoort lagen. De Buitensingel werd toen genoemd als populair wandelgebied en daar gaan we nu een deel van bekijken. Met name de schilderachtige Kwakerspoel met zijn verzameling houtzaagmolens en grote watervlakte trok in de achttiende en negentiende eeuw een heel leger dagjesmensen. Dat trok ook de nodige ondernemers naar dat gebied om daar cafés, herbergen, uitspanningen en pleziertuinen op te zetten. Vandaag één daarvan: plezier- en roomtuin De Nederlanden.

De tuin lag direct ten zuiden van de Kwakerspoel. Als u bedenkt dat over de hele diepte van de tuin de Kinkerstraat werd aangelegd, heeft u wel een idee. De toegang was via een brug over de Singelsloot vanaf de Buitensingel (zie foto p.32).

Ter oriëntering bovenstaand kaartje (J.v.Eck; situatie 1870) met in groen de tuin De Nederlanden en in blauw de Kwakerspoel. De Kinkerstraat kwam in het verlengde van de Elandsgracht, op het kaartje links gemarkeerd met '5'. Helemaal rechts de gemeentegrens met Nieuwer-Amstel, t.h.v. het huidige Bellamyplein. Noord is links.

De Nederlanden ontwikkelde zich tot een waar uitgaanscentrum, in elk geval was het veel meer dan een uitspanning of pleziertuin. Er stond een groot gebouw links van de ingang waar feesten georganiseerd konden worden, desnoods met banketten en dat voor grote gezelschappen. Er wordt gesproken over 'kinderbals', marionetenvoorstellingen, goochelaarsacts, enz.. Tuin en gebouw werden ontmoetingsplek voor het chique deel der burgerij. Prins Hendrik kwam bij het 20-jarig bestaan van Claudius Civilis de tuin met een bezoek vereren. Ook 'goede werken' werden verricht. Met een keur aan sponsors werden in juni 1853 alle weeshuizen in Amsterdam uitgenodigd om - over vier dagen verdeeld - met de inwonende kinderen een hele dag te komen doorbrengen in de tuin. De kinderen

Boven: Situatieschets tuin De Nederlanden (groen) t.o.v. de Kwakerspoel (blauw)
Links: De Nederlanden op een drukke avond; litho -1871

werden vermaakt, kregen te eten en te drinken en hen werd spelen snoepgoed uitgedeeld. Groot feest! Van dit soort dagen zijn er acht opgetekend. Eén der sponsors was Eduard Douwes Dekker, toen hij van Lebak op verlof in Nederland was. Het had hem een flinke duit gekost.

In 1851 werd de schutterij Claudius Civilis opgericht die domicilie koos in de tuin De Nederlanden. De schutterijen waren weliswaar in 1795 opgedoekt, maar deze vereniging bestond echt uit schutters: er werden wedstrijden boogschieten en buksschieten georganiseerd en daartoe leende zich de uitgestrekte tuin uitstekend. Het kwam zover dat de vereniging zich inkocht en dus mede-eigenaar van de tuin werd, die allengs ook de naam van de schuttersvereniging ging dragen: Claudius Civilis.

Beroemd werden de avondfeesten in een sprookjesachtig verlichte tuin (afb. p.31). Ook werden er muziekuivoeringen gehouden die daags tevoren in het Handelsblad als 'Harmonische concerten' werden aangekondigd. Als op zwoele zomeravonden de zaaltjes zoals boven de manege op de Schans te

bedompt waren, bleek het heerlijk toeven in de tuin. Op 25 augustus 1856 hield de 'Ridders van het Metalen Kruis' een feest dat begon in de schouwburg op het Leidseplein, waarna het gezelschap in fakkeloptocht naar de tuin trok om daar feest te vieren.

In 1882 zegde de stad Amsterdam de huur van de grond op en gelaste de huurder deze ontdaan van opstallen op te leveren. Nog hetzelfde jaar werd met de aanleg van de Kinker- en Da Costastraat begonnen. Een makelaar kreeg opdracht om de percelen aan die straten voor woningbouw te verkopen.

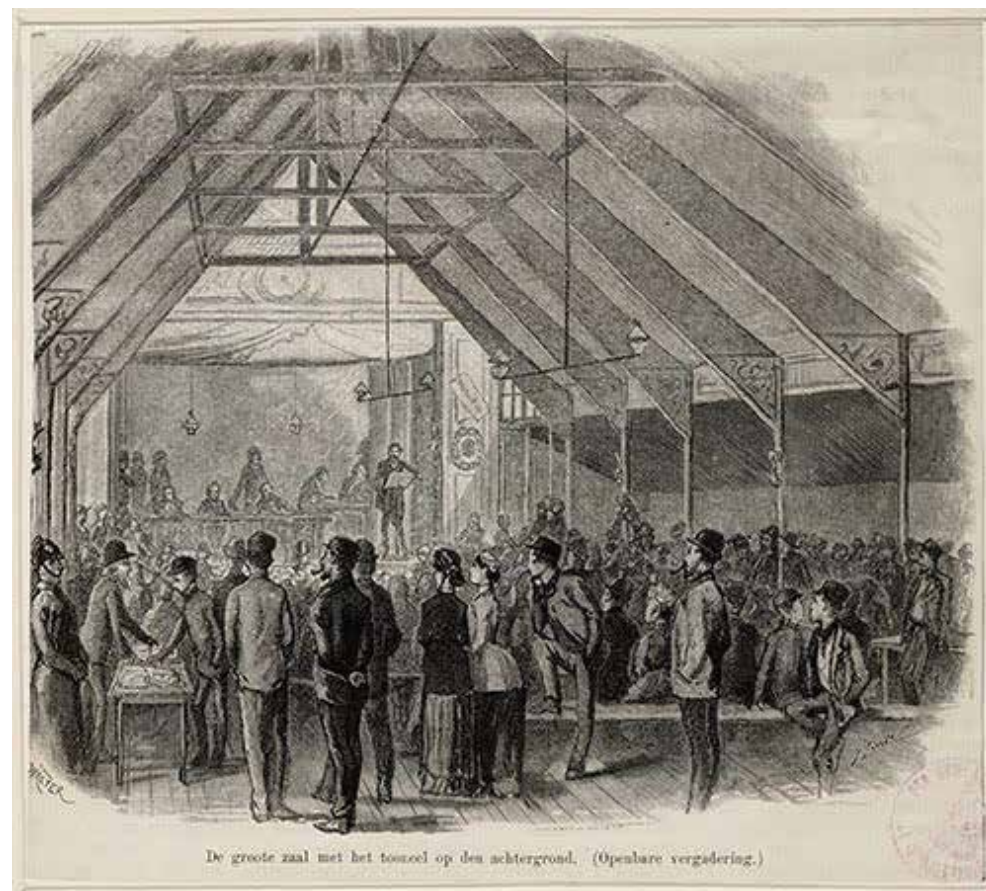
*Linksboven:
Toegang tot tuin De Nederlanden vanaf de Buitensingel*

*Boven en links:
2x een interieur van Claudius Civilis*

Volkspark

Aan de Buitensingel op de hoek met de weersloot die vandaag Hugo de Grootgracht is, stond het buitenhuis annex zomerverblijf Gelderland met een flinke lap grond er omheen. In 1880 werd het verkocht en de nieuwe eigenaars wilden het omvormen tot pleziertuin. De laatste jaren stond het al leeg en was verhuurd aan een cartonagebedrijf dat diverse loods en op het terrein had laten bouwen. Die werden in dank aanvaard en omgebouwd (te worden) tot vergaderzaal, feestzaal met toneel, een kegel- en kolfbaan en een overdekte boogschietbaan. Het grote stenen huis werd feestgelegenheid en kon wel 1500 man bergen. In de open lucht werd een kinderspeeltuin aangelegd met schommels en wiplanken.

De doelgroep die de pleziertuin zou moeten bevolken, was volgens de eigenaars de kleine burgerij en handwerkslieden. De naam werd

Volkspark. Dat boogschieten niet bepaald een volkssport is, bleek toen er zo weinig animo was dat de eigenaars die loods in 1884 verder verhuurden aan de Sociaal Democratische Partij (SDP, later SDB) als vergaderlokaal. Dat was een ernstige misrekening. Vaste spreker op de zondagse partijdagen was onder meer Ferdinand Domela Nieuwenhuis die zijn gehoor zo opzweepte dat de avond regelmatig afgesloten werd met een protestmars door de stad. En dat was

*Boven: Vergaderzaal van de SDB, vaste spreker Domela Nieuwenhuis
Links: Het Volkspark, gelegen aan de Buitensingel; tek. J.M.A.Rieke -1889*

destijds bij politieverordening verboden. De openbare vergaderingen werden verboden, maar de SDB maakte er besloten bijeenkomsten voor leden van en gingen onverminderd door. De zondagen op het Volkspark werden zo berucht dat de politie de bezoekers bij het hek al stond op te wachten en met de wapenstok uiteendreef. Dat leidde weer tot stenen gooien en vechten tot op zondag 4 juli 1886 een heethoofd Johan H. Geel) met een vuurwapen op politiecommissaris Stork schoot en deze nauwelijks verwondde. Niet door het schot – dat doel miste – maar door het tumult dat daarna ontstond was het voor de SDB onmogelijk om verder te vergaderen.

*Boven: Het Volkspark, in 1890 in de sneeuw, gezien vanaf de Buitensingel
Rechts: De Tweede Hugo de Grootstraat werd over het Volkspark aangelegd*

Voor de eigenaars van het Volkspark was er geen eer meer te behalen aan de tuin. Het Volkspark was synoniem geworden voor het opkomende socialisme dat in die jaren helemaal niet zo breed gedragen werd. De politie had hen dringend geadviseerd geen bijeenkomsten van de SDB meer toe te staan. De zalen raakten in verval en de verwarming was ondermaats. Als het regende moest niet alleen buiten de paraplu op, maar ook binnen. Het park zelf werd een grote modderpoel. Zodra ze van de SDB af konden (1887) werd met de gemeente Amsterdam overlegd om tot woningbouw op het grote erf over te gaan. Er werd in 1892 grond geruimd zodat de Tweede Hugo de Grootstraat aangelegd en de Van Oldenbarneveldtstraat doorgetrokken konden worden. Al met al een zeer kort bestaan van het Volkspark van 1880 tot 1892..., maar wel roerig!

Er bestaat verschil van mening over het eigendomsrecht van het buiten Gelderland. Wij opteren voor de stelling dat de uitbaters van het Volkspark de grond hadden gekocht en ruilden met de stad.

Hereeniging en Tivoli

Bij de bespreking van de ontwikkeling van het stadse leven buiten de Leidsepoort (p.5) kwamen wij de sociëteit De Hereeniging tegen. De Hereeniging was een herensociëteit en werd in 1864 opgericht door een aantal vermogende burgers. De zinspreuk van de sociëteit spreekt voor zich: 'Vriendschap kweekt genoeg'. Binnen korte tijd werden de zomerfeesten van De Hereeniging spraakmakend. Voor de kinderen van leden werd jaarlijks een speciale dag georganiseerd, de zogenaamde kersenpartijtjes. Gelukkig voor ons lieten de heren hun besloten samenkomsten door een schilder vastleggen, zodat we een idee kunnen krijgen hoe het er aan toeling. Hoofddoel van de samenkomsten was 'het beoefenen van de toonkunst' wat er op neerkwam dat de heren van muziek genoten tijdens concerten. In

1882 werd een deel van de tuin verhuurd aan de vereniging Natura et Amicitia die er een concertzaal op liet bouwen.

Een lang leven was de sociëteit niet gegund. In 1889, na precies 25 jaar, besloot het bestuur de sociëteit op te heffen en het jaar erop werd de grond verkocht. De kopers van het grondstuk vroegen vergunning aan om een straat erover aan te leggen en te bebouwen met herenhuizen en villa's. Die straat moest halverwege de Tesselschadestraat beginnen en op een ingang van het Vondelpark aansluiten. Een geweldige streep door de rekening was het voorbehoud dat de Gemeente maakte i.v.m. het toekomstige doortrekken van de ceintuurbaan die ter plekke Tweede Constantijn Huygensstraat heet. Zo fraai als de P.C. Hooftstraat op een ingang van het park uitkomt, mocht voor de Roemer Visscherstraat niet lukken. Het laatste stukje van de straat wordt wreed onderbroken door een drukke verkeersweg.

Boven: Ingang Vondelstraat, op de achtergrond het woonhuis van Pierre Cuypers, gebouwd op het terrein van de vm. sociëteit De Hereeniging
Links: Sociëteit De Hereeniging

Naar een besloten sociëteit gaan, was een uitstapje dat eigenlijk niet in de rij pleziertuinen thuishoort. Dat geldt wel voor **Park Tivoli**. Markant gebeuren in het park was het Zomertheater, theatervoorstellingen op het moment dat de theaters in de stad hun zomerstop

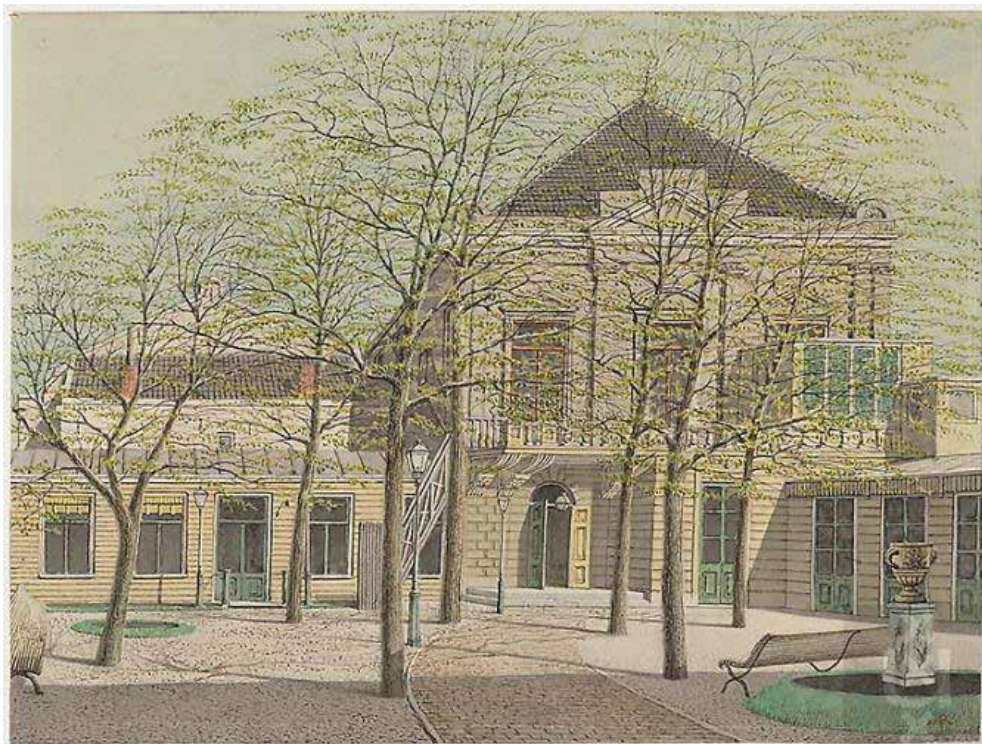
Boven: Park Tivoli had een ingang vanaf de Buitensingel
 Rechts: Affiche van Van Lier's Zomertheater (zie p.37)

hadden. Op mooie avonden togen de burgers van de stad naar het zomertheater Tivoli om zich te vergapen aan muzikanten, goochelaars en vuurwerk. “Onder directie van den heer Koster werden dáár door Fransche en Duitsche artisten operettes, blijspelen en Vaudevilles opgevoerd. Fraaiere zomertheater is er te Amsterdam nooit geweest en zal er niet licht meer komen”, herinnerde schrijver Justus van Maurik zich, toen hij in 1901 op zijn jonge jaren terugkeek. Het was een vrij groot park, waarin een nogal extravagant gebouwencomplex stond met grote warandes. Daar werden opvoeringen gegeven van de operettes van Offenbach, die toen buitengewoon populair waren. Men kon een abonnement nemen op het park dat elke dag tot 5 uur open was. De gebouwen functioneerden tot dat tijdstip als café. De toegangsprijs voor Tivoli bedroeg 42 cent.

Tivoli heeft een nog korter bestaan gekend dan De Hereeniging. Het park werd in 1861 opgezet door A.J. de Boer maar het jaar erop werd deze al vervangen door Willem Koster, die al een goede reputatie had met het programmeren van theaters in de stad. In 1866 deed de Hervormde Diaconie een verleidelijk bod op de grond om daarop een weeshuis te kunnen stichten. Tivoli rekte zijn bestaan nog tot 1869, toen sloot het hek voorgoed. Op de grond werd, behalve het weeshuis, ook nog de Tesselschadestraat aangelegd. Buiten de Weteringbarrière, onge-

veer waar nu het Rijksmuseum staat, was **Van Lier's Zomer-Theater**. In de redelijk grote tuin stonden een muziekkiosk en een houten tent waarin toneelvoorstellingen en operettes werden opgevoerd. De tuin was overdag gratis toegankelijk, van 6 tot 8 werd muziek gemaakt en om 8 uur begon een voorstelling. Van Lier is dan wel een bekende naam in de theaterwereld maar in dit geval was het een onderneming van Abraham van Lier, die ook het Grand Theatre in de Amstelstraat exploiteerde. In 1875 verhuisde Van Lier zijn zomertheater naar de Plantage Franschelaan, nu Henri Polaklaan, in de Plantage. Die schouwburg werd bekend als Plantage Schouwburg (onder).

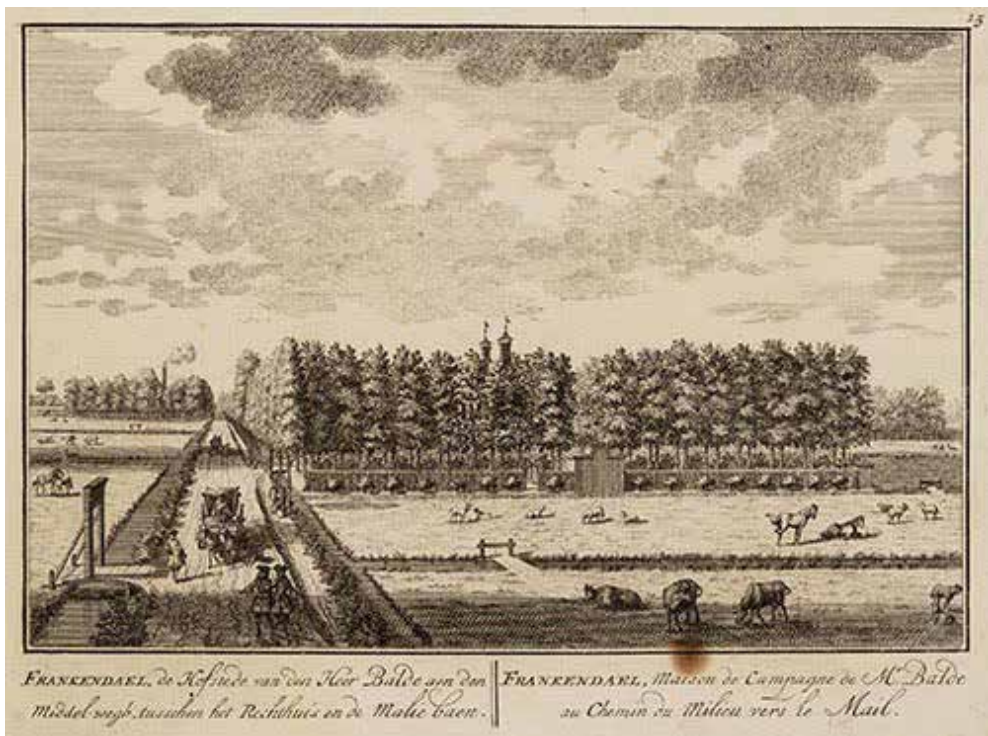

Frankendael e.a. Watergraafsmeer

Zo'n twee eeuwen geleden veranderde de Watergraafsmeer in een aaneenschakeling van hofsteden, lusthoven, buitenplaatsen, pleziertuinen en uitspanningen. Meer dan honderd pleziertuinen en lusthoven somt J.H.Kruizinga op in zijn boek 'Watergraafsmeer'. Wij bekijken er twee van die de twintigste eeuw gehaald hebben: Frankendael en Schollenbrug. De eerste een landgoed dat een aantal jaren als lusthof voor het publiek opengesteld werd. De tweede de voortzetting qua naam van pleziertuin Schollenbrug aan de Pauwenlaan, die opgedoekt werd. Als bescheiden kinderspeeltuin rond

Boven: Frankendael in de Watergraafsmeer

Links: De schouwburg van Van Lier in de Plantage Franschelaan (H.Polaklaan)

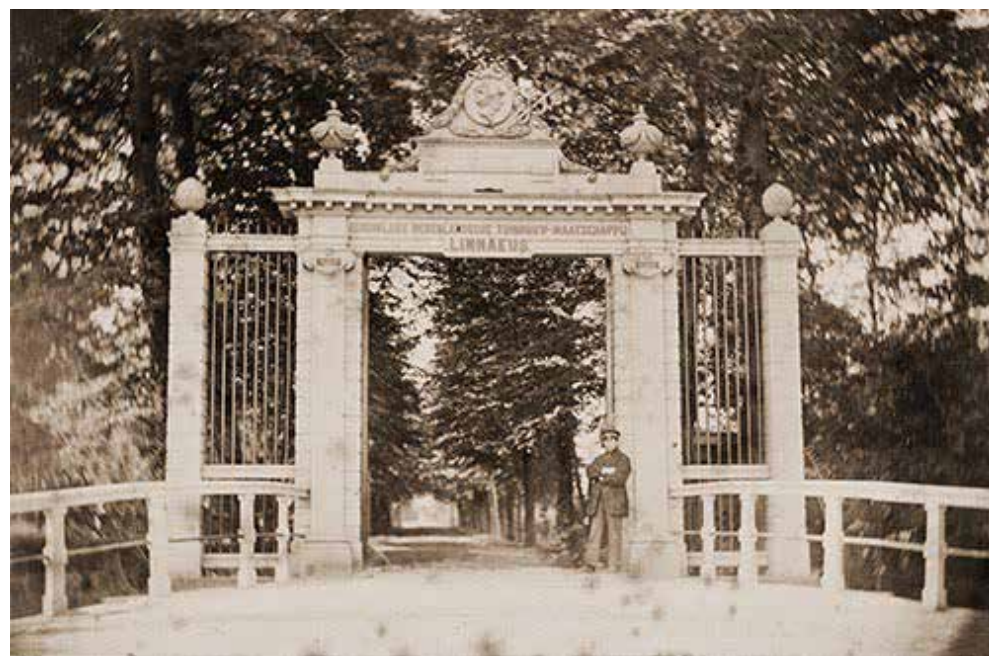
een café aan de Schulpbrug over de Ringvaart sukkelde die uitspanning de twintigste eeuw in.

Frankendael begon in ±1660 zijn bestaan als de – toen nog – bescheiden en naamloze buitenplaats van Nicolaas van Liebergen. Pas toen het in 1663 in handen van de familie Balde kwam, kreeg het de naam Franckenthall en werd flink uitgebouwd. Elke volgende eigenaar liet wel iets verbeteren, vernieuwen of verfraaien. Frankendael had al een lange geschiedenis als buitenplaats en lusthof achter de rug toen eigenaar Cornelis Proot in 1844 de tuin (10 bunders bos-

Boven: Frankendael, de hofstede van den Heer Balde aan den Middewegh, tusschen het Rechthuis en de Maliebaan

Rechts: Frankendael veranderd in Tuinbouw Maatschappij Linnaeus

grond) openstelde voor publiek. Op het terrein was een waterpartij met kettingbrug en op een eilandje in de vijver een nagmaakte kluis met bijbehorende (houten) kluisenaar stonden. Zijn hoofd en rechterarm konden bewegen. Hij wees met die arm op een doods-kist waarop geschilderd stond: ‘Gedenk te sterven’. Elders stond een kloostertje met tralies voor de ramen en op het glas geschilderd de hoofden van nonnen. Griezelen! Er waren picknickplaatsen en er was een speeltuin met schommels en wippen. Voor elk wat wils! In 1866 was de pret al weer voorbij. In dat jaar telde een commissie van de Tuinbouw Mij. Linnaeus f50.000 neer voor het geheel om er een kwekerij te beginnen. Het huis werd geschikt gemaakt om tuinbouwonderwijs te geven. Het bezoek van buitenstaanders werd tot één dag per week beperkt en alle flauwekul werd opgeruimd. Toch bleven de bezoekers komen. Op die bezoekdagen gaf het or-

kest van het Paleis voor Volksvlijt in de tuin van Frankendael concerten. Voor leden van Linnaeus waren er meer activiteiten, zoals kindermiddagen voor het grut van de leden.

De tuinbouwschool op Frankendael stond zeer in de belangstelling van de koninklijke familie. Koning Willem II kwam er, Sophie, de eerste echtgenote van Willem III was een enthousiast bezoeker, Wilhelmina speelde er als kind vaak en kwam er later meermalen op bezoek. In 1882 werd de gemeente Amsterdam eigenaar van Frankendael. Linnaeus wierp de handdoek in de ring; de exploitatiekosten waren te hoog. De bedoeling van de stad was om met Frankendael als stadskwekerij de capaciteit van het kweken van stadsbeplanting uit te breiden. De Tuinbouwschool bleef voorlopig. Vandaag is Frankendael een park en de gebouwen spelen een rol in het plaatselijke wijkcentrum.

Op de plek waar ooit herberg De Schulp stond, aan de Amstel op de hoek van de ringvaart van de Watergraafsmeer, werd meteen aan het begin van de negentiende eeuw **café Schollenbrug** gebouwd. Het café was vernoemd naar de brug in de Weesperzijde over die ringvaart. De eenvoudige houten brug droeg de naam van de herberg: Schulpbrug. Wie er verantwoordelijk is voor de verwarring rond de naam van brug en café zal wel nooit opgehelderd worden, maar het café ging als Schollenbrug door het leven.

Vlaktbij dat café stond café Maas, een groot etablissement aan de Weesperzijde dat Schollenbrug ver overklaste. In het derde kwart van de negentiende eeuw werd café Maas eindpunt van zowel een paardentramlijn als een geregelde stoombootdienst. Omdat de uitbater van Schollenbrug meer gezelligheid creëerde, activiteiten organiseerde en een speeltuin had, werd zijn café het echte doel van

*Boven: Café Schollenbrug aan de ringvaart van de Watergraafsmeer
Links: De Neptunusfontein op landgoed Frankendael*

de vele dagjesmensen. Zo zelfs dat de Haven Stoombootdienst de eindhalte naar het café benoemde: Schollenbrug.

Het café was geheel van hout opgetrokken en had aan de kant van de ringvaart een grote waranda. Die hing schots en scheef maar dat deerde de bezoekers niet. Achter het café was een bomenrijke tuin met een kinderspeelplaats.

In 1931 bepaalde de stad Amsterdam, die in 1921 de Watergraafsmeer ingelijfd had, dat de brug in de Weesperzijde verbreed moest worden en daarvoor het café moest verdwijnen. In 1932 werd het café afgebroken. Alleen de naastliggende villa Bertels kon blijven staan.

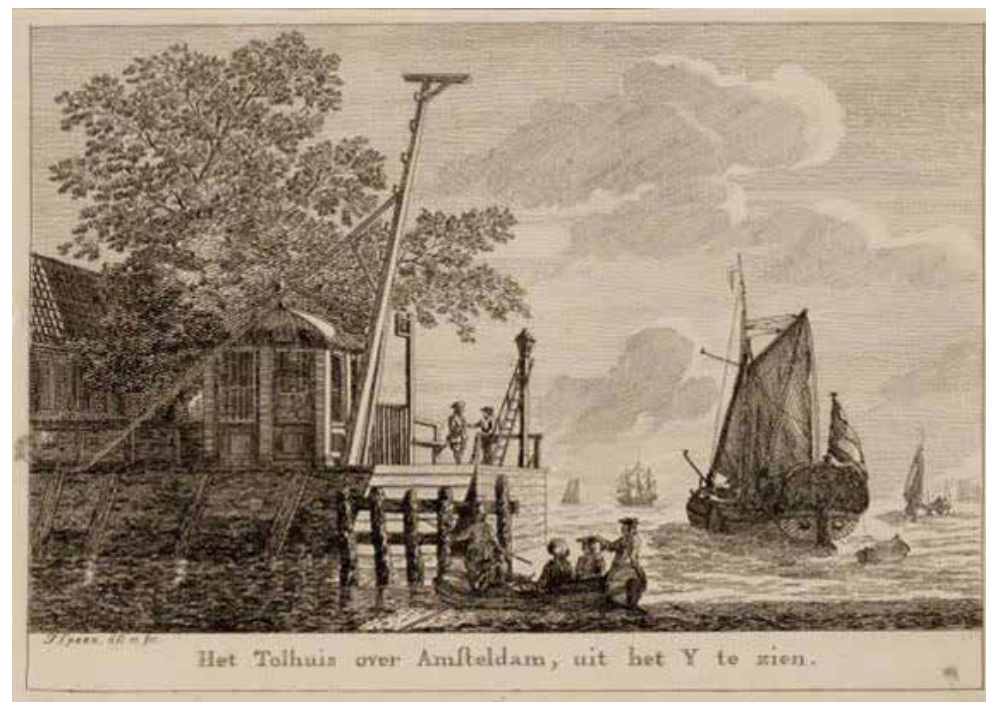
Boven: De kinderspeeltuin bij café Schollenbrug

Rechts: Het oorspronkelijke tolhuis bij het begin van de Buikslotertrekvaart. Het werd uitgebouwd tot herberg en de basis voor de pleziertuin die 't Tolhuis in de 19de eeuw werd.

Tolhuis

*Als 't Zondag is en heel mooi weer, en lekker in de lucht
Dan zegt de man zoo tot z'n vrouw: Kom nu de stad ontvlucht!
Naar 't Kalfje of naar de Schollenbrug, wat staat je 't meeste aan?
Of zullen we gezelligjes al naar het Tolhuis gaan?*

Naar het Tolhuis ging je voor je plezier, al sinds mensenheugenis. Dat was niet altijd zo geweest. In 1393 kreeg Amsterdam de jurisdictie over de Volewijck en richtte daar het galgenveld in. Zowel vanuit de stad als varende over het IJ herinnerde dit de passanten aan het feit dat je beter niet de regels kon overtreden of sollen met het stadsbestuur. In 1663 ging de Buikslootertrekvaart open en kwam er een tolgaardershuis aan het begin van die trekvaart. Omdat de stad 's nachts afgesloten werd, ging het tolgaardershuis ook logies ver-

strekken, het begin van een horecafunctie van het Tolhuis. In 1770 werd nog een theehuis bijgebouwd en werd een grote tuin rondom aangelegd. Toen in 1842 de stoompont met enige regelmaat tussen stad en het Tolhuis ging varen werd het een bestemming voor een uitstapje. In 1859 werd het Tolhuis volledig opnieuw opgebouwd. Zo is het complex in onze tijden terechtgekomen.

Vanaf 1870 werden regelmatig openluchtconcerten gegeven in de Tolhuistuin, een nieuwe trekpleister (afbeelding hieronder). Twee jaar later kwam met Pieter Mol een vakkundige exploitant. Mol had het klappen van de zweep in Frascati geleerd en maakte nu van het Tolhuis een succes. Hij legde een dansvloer neer, bouwde een kegelbaan, een schietbaan en een speeltuin.

Mol pakte de zaken voortvarend aan maar hij kreeg toch tegensla-

gen te verwerken. De Tolhuistuin was aantrekkelijk door het spectaculaire uitzicht op de stad aan de andere kant van het IJ. Tegen bijna ieders wil werd vóór dit uitzicht vanaf 1880 het Centraal Station gebouwd, dat binnen enkele jaren de stad volledig aan het zicht onttrok. Het CS werd in 1889 in gebruik genomen en verstoorde de aantrekkelijkheid van de Tolhuistuin. Dat was nog niet alles. Amsterdam-Noord werd door het stadsbestuur uitgekozen om zware industrie te vestigen, ver buiten de stad maar pal naast het Tolhuis. De Dordtsche Petroleum Mij werd de onmiddellijke buurman van het Tolhuis, met alle stank van dien. Na 1900 ging het hard achteruit met het Tolhuis en Pieter Mol hield het voor gezien. De concerten gingen door tot 1912 en daarna degradeerde het Tolhuis tot passantencafé voor de wachtenden op de pont en incidenteel als locatie voor een partijtje.

Boven: De tuin van het Tolhuis

Links: De muziektent in de tuin van het Tolhuis

In Ons Amsterdam stond een verslag (jg.64 2012) over de geschiedenis van het 350-jarige Tolhuis van de hand van Jessica Schots. U leest dat artikel op de site van GAN (Geschiedenis Amsterdam-Noord). [Klik hier](#) om te lezen.

Boven: Het terras aan het IJ met zicht op het profiel van de stad, voordat dit door het CS werd afgedekt

Rechts: Het interieur van het Tolhuis ten tijde van de grote tentoonstellingen in Noord ([ENTOS](#) en [ELTA](#))

't Kalfje

Waar het Korte of Eerste Loopveld bij de Amstel uitkwam stond sinds mensenheugenis herberg 't Kalfje. Het stond eerst met een korte zijgevel naar de Amstel gekeerd maar in de eerste helft van de achttiende eeuw werd de herberg opnieuw opgebouwd in de vorm zoals door tekeningen en foto's aan ons is overgeleverd. 't Kalfje werd zo populair dat het Korte Loopveld werd omgedoopt tot Kalfjeslaan.

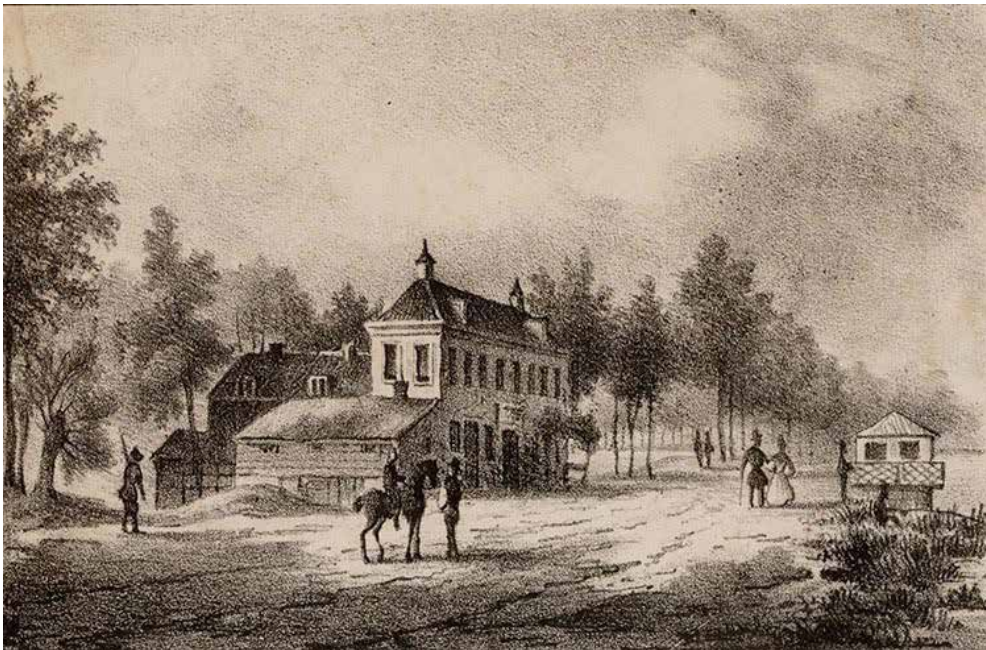
De naam 't Kalfje komen we in 1670 voor 't eerst tegen, maar op een verloren gegaan schilderij zou een gevelsteen het jaar 1610 hebben vermeld. Het heette toen een 'werfstuk' gelegen aan de Amsteldijk, eigenaar was Dirk Kalf. Zijn zoon Jan Claesz maakt er een herberg van en adverteerde in 1689 met zijn schenkerij waar 'wijn bij de cleijnemaet' verkocht werd. Begin negentiende eeuw kwam 't

Kalfje in handen van de Amsterdammer Johan Hendrik Horstman. Toen kwam het Amsterdamse tintje aan 't Kalfje.

Behalve dat de uitspanning zijn eigen transport kreeg, werd het door de Haven Stoombootdienst in de route naar Ouderkerk als halte opgenomen.

't Kalfje werd een pleisterplaats voor wandelaars, paardrijders en fietsers. Iets als een speeltuin vond je er niet en toch waren gezinnen met kinderen er vaak te vinden. Nog meer vond je er verliefde stelletjes die een romantische wandeling langs de Amstel maakten en bij 't Kalfje even kwamen pauzeren. De inrichting was een allegaartje; naast schilderijen van Maris en Israëls stond er een hoop prullaria (rond). Naast gipsen engeltjes stond een bronzen Romein en een bruine beer. Klassieke meubelen naast zitjes met vuurrood pluche. Een lokale verslaggever vond dat de bar van de herberg

zonder wijzigingen als kerststal in de parochiekerk kon fungeren. 't Kalfje was niet chique!

't Kalfje, met de Amstel als entourage, werd een trekpleister voor schrijvers: Multatuli mocht er graag zitten om te schrijven en de Tachtigers waren vaak te gast. Chique of niet, 't Kalfje werd door allerlei soort mensen bezocht, ook voorname burgers die de atmosfeer konden waarderen.

Toen Amsterdam eind negentiende eeuw een dansverbod in openbare gelegenheden uitvaardigde, vierden etablissementen net buiten de stad hoogtij door dansvloeren aan te leggen, ook 't Kalfje.

Vorige: 't Kalfje in 1910

Boven: Bernard Eilers kieke 't Kalfje hier in 1911. Een waarlijk Parijs' sfeertje

Links: 't Kalfje op een litho uit begin 19de eeuw

Medio negentiende eeuw vergaderde de raad van Nieuwer-Amstel, behalve in het Amstelveense Rechthuis, ook in herberg 't Kalfje. Dat ging door tot (men) in de Bergenvaarderskamer, al in 1824 door Nieuwer-Amstel gekocht, een raadszaal werd ingericht.

In modernere tijden verlegde bijvoorbeeld burgemeester d'Ailly de wekelijkse besprekingen met zijn staf graag naar 't Kalfje en hij was niet de eerste burgemeester die dat deed.

In 1921 werd dit deel van de Buitenvelderse polder door Amsterdam geannexeerd. De bouwtechnische staat van het gebouw was niet in orde. Het was nog op koeienhuiden gefundeerd. Of het hieraan lag of aan het management, het café verloederde en raakte wat uit de gratie. Tegenover het café werd een nieuw gebouwd: het Kleine Kalfje,

*Boven: 't Kalfje was een tussenstop van de Haven Stoomboot Dienst op Ouderkerk
Rechts: 't Kalfje in de nadagen. Er tegenover kwam het Kleine Kalfje.*

dat een deel van de klandizie naar zich toe trok en - zodra buiten gebruik - de aanlegsteiger van de veerboot in een terras aan het water veranderde. In 1941 brak er brand uit die de kap vernielde. Die werd nooit meer opgebouwd. Toen de gemeente Amsterdam plannen maakte om de Kalfjeslaan te verbreden was de keuze snel gemaakt. Eén van beide café's moest verdwijnen en dat zou het bouwvalligste worden. Van monumenten hadden nog niet veel mensen gehoord, anders zou 't Kalfje nooit gesloopt zijn. Ook de laatste eigenaresse, mevrouw Hamel-van Wilpe, wist zich niet te weren..., op 8 december 1967 werd zij met haar huisdieren uit het pand verjaagd dat kort daarna tegen de vlakte ging. Voordat iemand zich nog zou bedenken! De kranten spraken er schande van maar het resultaat was hetzelfde: exit 't Kalfje.

Herberg 't Vosje

Zonder dat iemand het zeker weet nemen we aan dat herberg 't Vosje rond 1733 werd gebouwd. Zij verscheen op de plek waar tot dan herberg Het Dorstige Hert had gestaan. De herberg stond aan de Zeeburgerdijk, de vroegere Sint Antonieszeedijk. Ooit zag je van hier uit over de Zuiderzee maar in de achttiende eeuw lagen hier voor de dijk al de Stads Rietlanden, doorsneden door de Nieuwe Vaart. De herberg werd gepacht van de stad Amsterdam.

Net als de niet verafstaande herberg De Roomtuintjes was deze herberg doel van veehandelaren en reizigers die de volgende morgen de stad binnen wilden gaan. Wat de Roomtuintjes voor de koeienhandelaren was, werd 't Vosje voor de varkensboeren. Buiten de

herberg waren nog bijgebouwen en stallen.

Op zondagen werd 't Vosje, ook al weer net zoals de Roomtuintjes, een uitspanning voor een dagje uit met het hele gezin. De uitbater speelde daarop in door achter de herberg een speeltuin in te richten, waar zelfs een draaimolen stond. Ook konden de kinderen er ezeltje-rijden. Toegang werd er niet geheven maar de uitbater stond geen meegebracht eten en drinken toe. Niet dat de Amsterdammers daar een boodschap aan hadden. Ze streken 's morgens neer, claimden één van de vele prieeltjes en stalden hun gecamoufleerde manden met eten en drinken in een hoek. De volwassenen lieten een kopje koffie aanrukken en bestelden zuinigjes een boterham voor iedereen en voor de kinderen een glas melk. Het schransen begon pas als de mand aangesproken werd. Feest werd het als er voor de kinderen een kogelflesje van af kon en voor de volwassenen een 'personen-thee'. Dat was een apart ritueel, die thee. Per persoon kreeg je een kop-en-schotel, er waren lepeltjes, een pot suiker, een

Boven: De uitbater adverteert om klanten naar de Zeeburgerdijk te lokken
 Links: Herberg 't Vosje aan de Zeeburgerdijk; tekening Hendrik Tavenier 1784

kannetje melk en een busje thee. Daarbij kwam een theestoof, een test vuur en een ketel heet water. De thee moesten de bezoekers zelf zetten. Zo kon een gezelschap het de hele dag uithouden en wat de uitbater betrof desnoods nog tot het donker werd als het gezelschap bij hem pannenkoeken of een complete maaltijd kwam eten. Een naamswijziging in 'Zeldenrust' in de laatste jaren werd geen succes. De volksmond bleef de uitspanning 't Vosje noemen en de uitbater adverteerde voor de zekerheid met beide namen. Achter de herberg lag sinds 1871 een schietbaan van het Rijk waar militairen en politie kwamen oefenen in het schieten. Die schietbaan was er al eerder in een wat primitieve uitvoering, bijvoorbeeld

Boven: 't Vosje in 1893, foto Jacob Olie
Rechts: Voormalige herberg 't Vosje in 1975

zonder kogelvanger achter de schiet-schijven. De schutters en burgermilities oefenden er al in de achttiende eeuw. Toen de schietvereniging Claudius Civilis van Tuin de Nederlanden aan de Buitensingel verjaagd werd, stapten zij over op 't Vosje met zijn achterliggende schietbaan. Dat soort publiek zag de uitbater waarschijnlijk liever komen. Maar ook daar werd Claudius Civilis weer verjaagd toen de Indische Buurt uitgelegd werd. In 1901 was de pacht afgelopen en verdwenen 't Vosje en de schietbaan onder het ophoogzand en werd de Borneostraat over het erf geroid. Aan de dijk kwam een pompstation voor de rioolpijp die ver in de Zuiderzee uitkwam: de zgn. strontpijp.

Herberg Zeeburg

Aan het eind van de Zeeburgerdijk, daar waar de dijk een scherpe bocht maakt en de naam verandert in Diemerzeedijk, stond van 1646 tot 1669 het blokhuis Seeburgh, ook wel genoemd Huis Zeeburg omdat het meer op een woonhuis dan op een versterking leek. Dat blokhuis werd gesloopt maar de plek bleef tot ná 1672 (Rampjaar) een militaire functie houden. In 1675 verscheen op de fundamenten herberg Zeeburg. Die werd in 1766 verbouwd tot de herberg die wij van later kennen. Het werd, net als 't Vosje, een losplaats voor vee middels een in de Zuiderzee uitstekende steiger. Deze vee-losplaats was uitgebreider dan die we bij 't Vosje zagen en functioneerde met een octrooi van de Staten. Zeeburg had daartoe binnendijks stallen en loodsen staan en zelfs een hooiberg. Het was een onderneming van de regenten van het Oudezijds Huiszittenhuis en bedoeld om te verpachten. Nadat in 1887 het abattoir gereed kwam werd

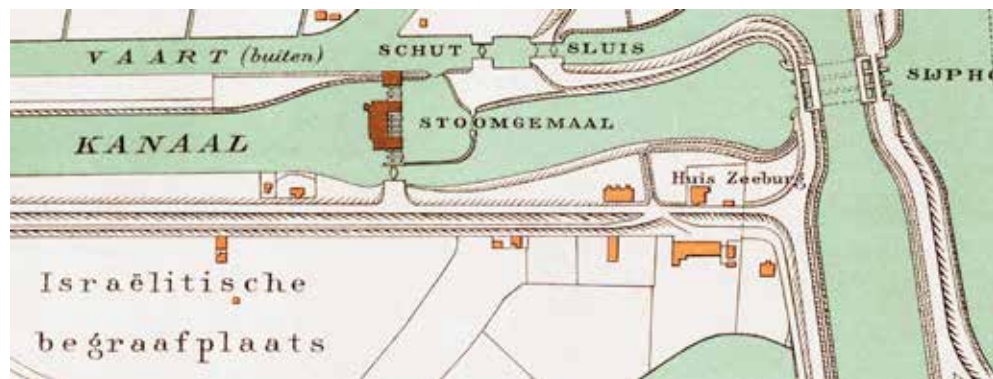

de losplaats voor vee daarnaartoe verplaatst en richtte de uitbater zich steeds meer op dagjesmensen om zo het hoofd boven water te houden. Hij had bij de herberg een speeltuin ingericht en probeerde met een zestal badhuisjes - met beduidend minder succes - hier een badcultuur van de grond te tillen.

Zeeburg lag tot 1896 op Diemens grondgebied maar werd in dat jaar geannexeerd. Het uitleggen van de Indische buurt liet de herberg ongemoeid maar de opening van het Merwedekanaal niet. In 1915 kwam de herberg in handen van de stad en kreeg steeds nieuwe functies. Het werd als kantoorgebouw opgenomen in het Gemeentelijk Quarantaine Station. Ernaast kwamen barakken en een villa

Boven: Herberg Zeeburg van het zuiden naar de stad gezien

Links: Dezelfde herberg naar het noord-oosten gezien; op de achtergrond het Buiten-IJ

voor de directeur. In de 30-er jaren van de twintigste eeuw werden er vluchtelingen opgevangen en na de oorlog werd het een noodziekenhuis totdat het Slotervaartziekenhuis geopend werd. Met kunst- en vliegwerk en ook wel omdat de herberg de status van monument kreeg, staat ze er nog steeds, omgebouwd tot woningen.

Boven: Op het kaartfragment hierboven staat de herberg Zeeburg aangegeven. Het Merwedekanaal werd in 1882-1892 gegraven en doorkruiste de bocht in de Diemer Zeedijk. De stallen stonden binnendijks, iets ten noorden van het Nieuwe Diep.

Daaronder

Links: recente opgraving van fundamenteën van de stallen binnendijks

Rechts: Huidige situatie van voormalige herberg (© Studio Koning)

Rechterkolom

Pleziertuin Stadlander aan de Boerenwetering

Stadlander

Was de Buitensingel eeuwenlang het zondagse uitje voor Amsterdammers, een afstekertje naar de Boerenwetering gaf extra plezier. In deze idyllische omgeving had zich herberg Stadlander neergelaten. Bij de herberg was een kolfbaan, met 130 voet (38m) de grootste die de stedelingen konden vinden (afb. p.49). Langs de Boerenwetering was geen looppad aan het water, maar via diverse paden door de polder – waaronder het Zaagmolenpad – was Stadlander toch te bereiken. Leuker was het om je voor een stuiver van de Weteringpoort of het Polderhuis er naartoe te laten roeien. Op diverse

afbeeldingen is de ‘tentboot’ van Stadlander vereeuwigd (afb. p.49). Stadlander was in de tweede helft van de zeventiende eeuw gevestigd in een voormalige schuilkerk van de katholieken. Die dateerde al van begin zeventiende eeuw maar de parochianen kerkten na 1641 liever wat dichterbij, in twee huizen in de Jodenbreestraat: de huizen Moyses en Aäron, nog steeds een schuilkerk natuurlijk. Na hun vertrek veranderde Dirck Stadlander, een voormalige kleerma-

ker uit het Duitse Tревелгum, de kerk in een herberg. Bij de herberg hoorde een lap grond waarop een kolfbaan werd aangelegd. Kolven was immers dé sport in de zeventiende en achttiende eeuw. Het geheel, goede herberg, kolfbaan en de prachtige omgeving (links), maakte een groot succes van Stadlander. Het succes was zo groot dat anderen meeliften en in de buurt soortgelijke etablissementen neerzetten. Zo ontstond in 1796 op een naastgelegen stuk grond, waarop al een grote tuin 'Gunst van Boven' was, Groot-Stadlander, ook wel Nieuw-Stadlander genoemd. Daar weer naast ontstond nog zo'n pleziertuin: Konijnenberg.

Herberg Stadlander bleef tot 1694 in handen van de familie Stadlander en werd daarna kort na elkaar doorverkocht tegen steeds hogere

*Boven: Stadlander haalde de klanten met eigen vervoer op van de Weteringpoort
Rechts: De grote kegelbaan was dé grote trekpleister van Stadlander*

bedragen. Elke exploitant bracht weer verbeteringen aan; de eerder genoemde kolfbaan wordt met de enorme afmetingen voor het eerst in 1792 genoemd. Een advertentie uit 1812 maakt melding van het optreden van koorddansers, een groot orkest en een 'veldfeest'. Stadlander, inmiddels Oud-Stadlander, werd in datzelfde jaar 1812 verkocht aan iemand die andere plannen met het geheel had. Enkele jaren later bleken alle gebouwen gesloopt te zijn. Groot-Stadlander hield het langer vol, maar zodra Sarphati deze buurt toegewezen kreeg om zijn chique woonwijk tegenover zijn Paleis voor Volksvlijt te ontwikkelen, betekende dat het einde voor de pleziertuinen. In 1866 verdwenen alle etablissementen en werd uiteindelijk over het Zaagmolenpad de Albert Cuijpsstraat aangelegd, die precies op het punt waar ooit Stadlander stond via een brug verbonden werd met het Museumkwartier. Aan de brug kwam de diamantslijperij van Kampfraath, later Moppes en nog later veranderd in hotel Sir Albert.

Week 10-11-12-13-14-15-16-17-21 / 2019

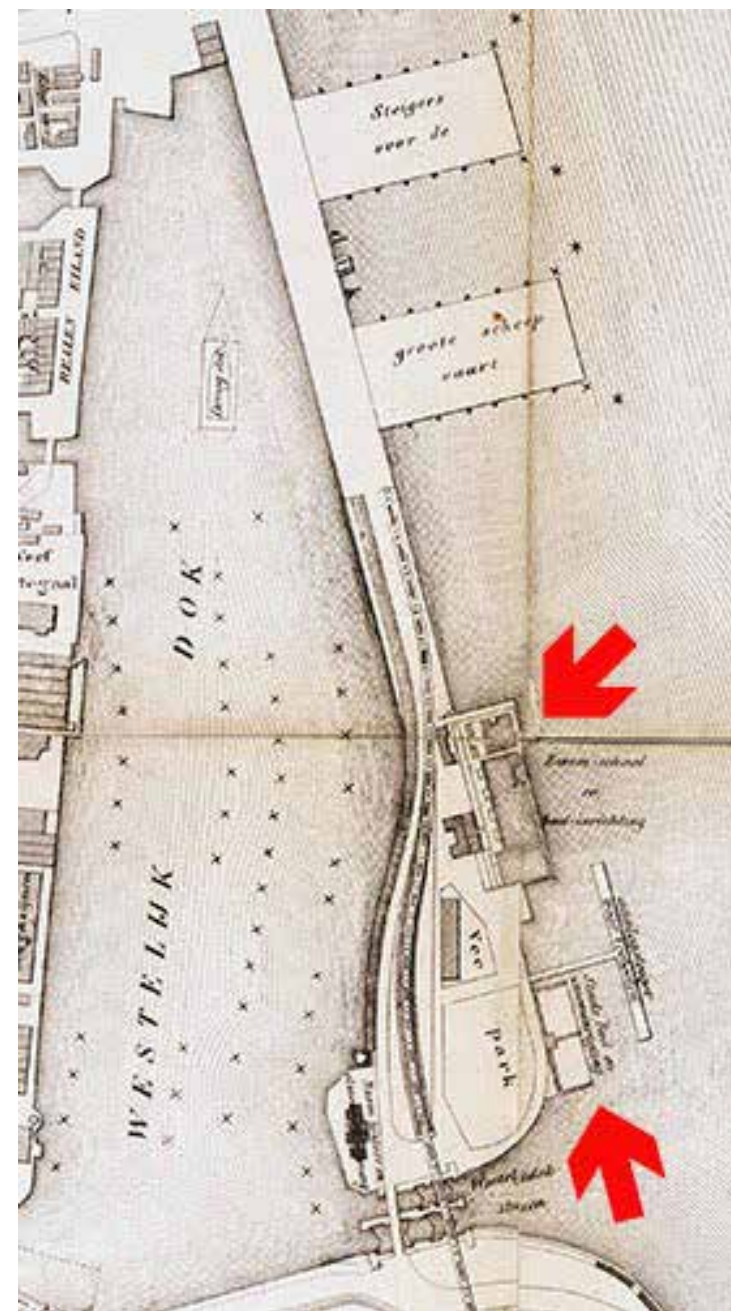

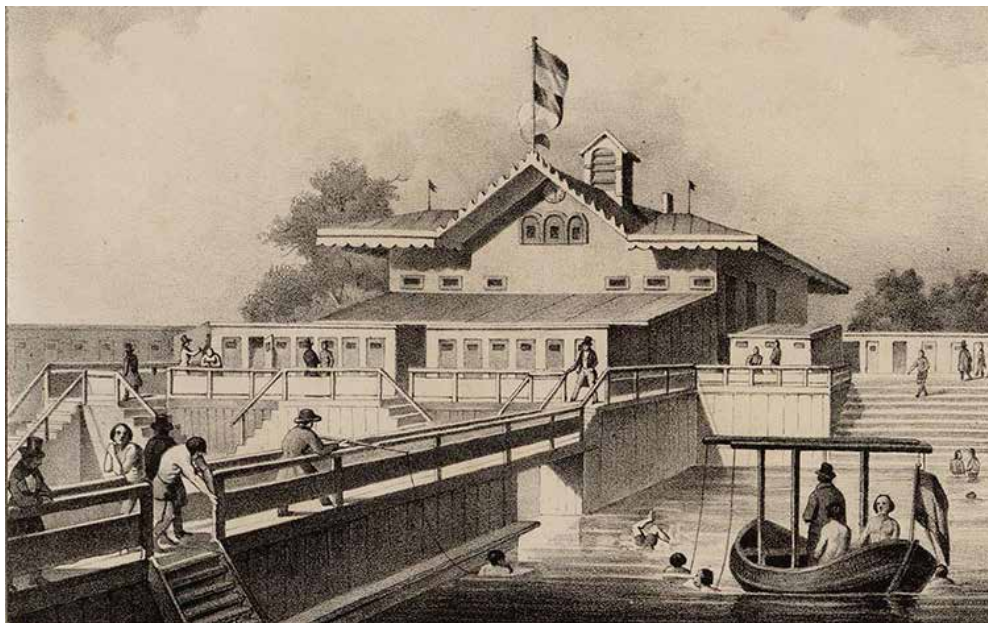
Zweminrichtingen in de 19de eeuw

GEDEFENDE ZWEMMERS
DIEPTE 5 M.

Rekenen zwemmen was voor de elite..., jan-met-de-pet kon niet zwemmen. De tekening hieronder laat zien dat men zich wel verfriste door het water in te 'duiken' maar dat werd dan een paardenwed in de Singelgracht omdat het daar ondiep was. Pas eind achttiende eeuw begon diezelfde elite zich zorgen te maken over de vele mensen die onnodig verdronken en richtte in 1767 de Maatschappij tot Redding van Drenkelingen op. Enerzijds werd instructie gegeven, anderzijds werden voor geslaagde redden medailles uitgereikt. De volgende stap was het organiseren van zwemondericht, maar dan zitten we ruim in de negentiende eeuw. Wij willen u meenemen langs een aantal particuliere zweminrichtingen tot het moment dat de Gemeente het initiatief overnam en badhuizen en zweminrichtingen ging exploiteren. De eerste twee zweminrichtingen kwamen in 1845 en 1846 aan de splinternieuwe

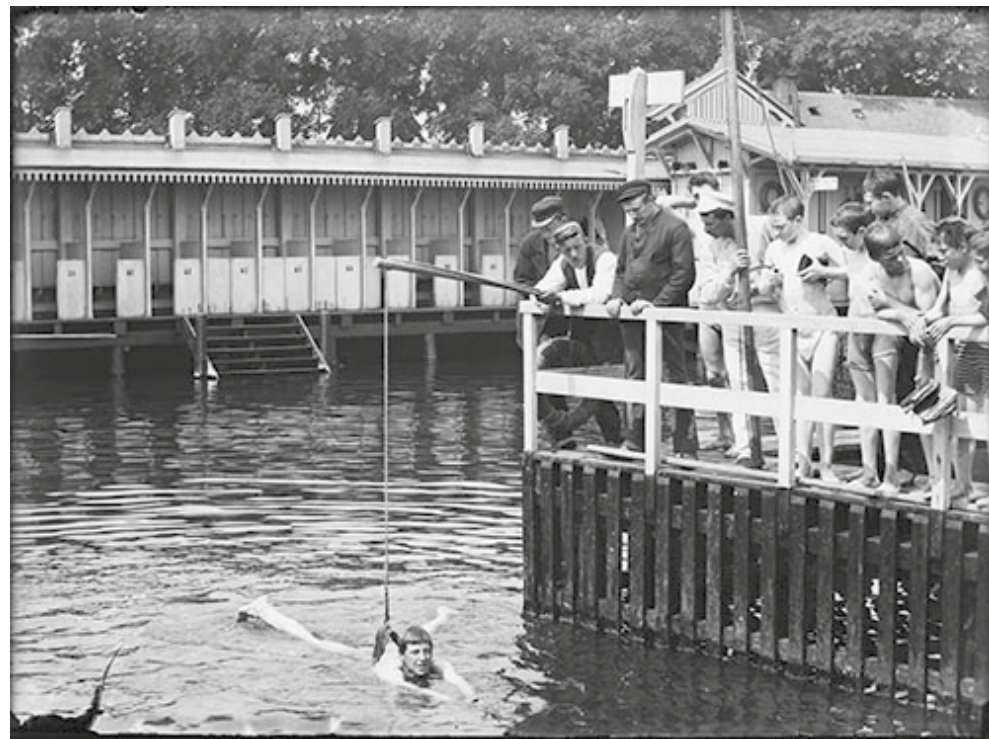
Westerdoksdiik (1834) en bestonden voornamelijk uit afgebakende stukken IJ met op de dijk badhokjes en steigers vanaf waar leerlingen aan hengels leerden zwemmen. De twee inrichtingen wisselden vaak van eigenaar en/of exploitant en voerden vaak de naam van de exploitant zodat het lijkt of er meer dan twee zweminrichtingen aan de dijk waren, maar dat is dus niet zo. De bekendste namen zijn Ploenius (1845; afbeelding hierboven) en Harthoorn (1846), exploitanten van het eerste uur. Ploenius nam ook de zwemclub Amsterdamse Zwemclub (AZ) op als vaste gebruiker.

De andere zweminrichting was die van Harthoorn op de hoek bij de Westerdokssluis. Op de foto (rechts) van Jacob Olie uit 1893 zwemles in de vanaf 1887 Gemeentelijke Bad- en Zweminrichting. De foto geeft een beeld van de opknapbeurt die de Gemeente in 1892

Boven: Zweminrichting van Ploenius aan de Westerdoksdijk

Rechts: Zweminrichting van Harthoorn aan de dijk, hoek Westerdokssluis

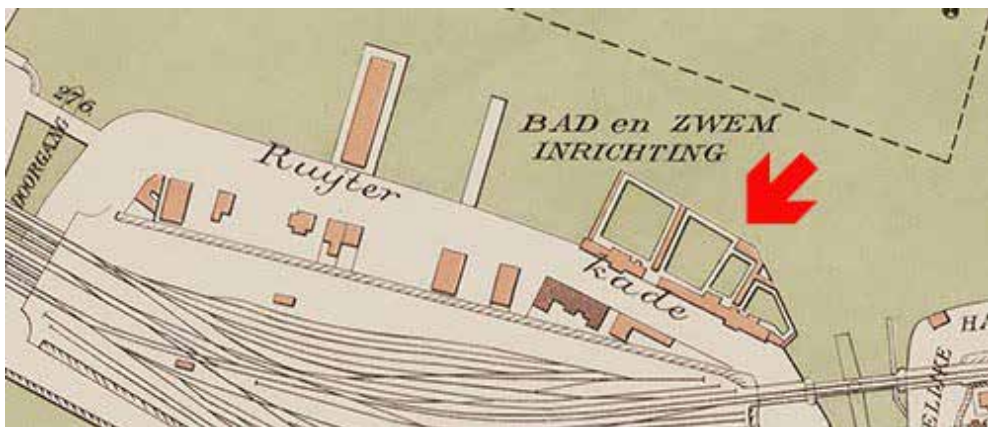
liet uitvoeren. In 1911 moest het zwembad plaats maken voor de bouw van het Koloniaal Etablissement, bij ons beter bekend als de basis voor de Rijkspolitie te Water. De Rijkspolitie en het gebouw weken in 2009 voor... nee, niet waar toch? ...alweer een hotel. Harthoorn, op dat moment was Löwenstrom eigenaar, werd in 1920 afgebroken.

Veruit de bekendste zweminrichting was die van Obelt (omslag) waar we in het verleden al eens over schreven. Die kwam op het oostelijk stationseiland, direct naast de Oosterdokssluis. Obelt schreef geschiedenis door als eerste dameszwemmen mogelijk te maken. Ook bij Obelt streek een zwemclub neer, DJK, die nationale bekendheid verwierf. De onderneming van Theo van Heemstede

Obelt begon aan de De Ruijterkade in 1881, meteen na de inrichting van de bootsteigers op de nieuwe stationseilanden. Op de foto links een blik vanaf het IJ op het zwembad. In 1912 kreeg Obelt de aanzegging dat zij moest verdwijnen wegens een nieuwe pontverbinding naar de Valkenweg. Het duurde tot 1914 eer Obelt in Amsterdam-Noord heropende aan de Galgenweg, al snel herdoopt in Badweg.

Ook het zwembad in Noord was nog steeds gesitueerd in het IJ. De outillage was heel uitgebreid en professioneel, het water bleef dat van 't IJ. De matige bereikbaarheid van Noord bleek een handicap voor Obelt. Gelukkig nam het gebruik door zwemverenigingen hand over hand toe en was de bezetting toch nog tevredenstellend. Iets minder tevreden was men over de waterkwaliteit van het IJ. Met het toenemen van de zware industrie aan de noordelijke IJ-oever werd die met de dag slechter. In 1935 ging het zwembad dicht, vooral omdat het Floraparkbad in 1937 zou openen, een zwembad met schoon water.

Boven: Zweminrichting Obelt locatie Badweg Noord
Li.bov: Zweminrichting Obelt, straatzijde De Ruijterkade
Links: Zweminrichting Obelt locatie De Ruijterkade

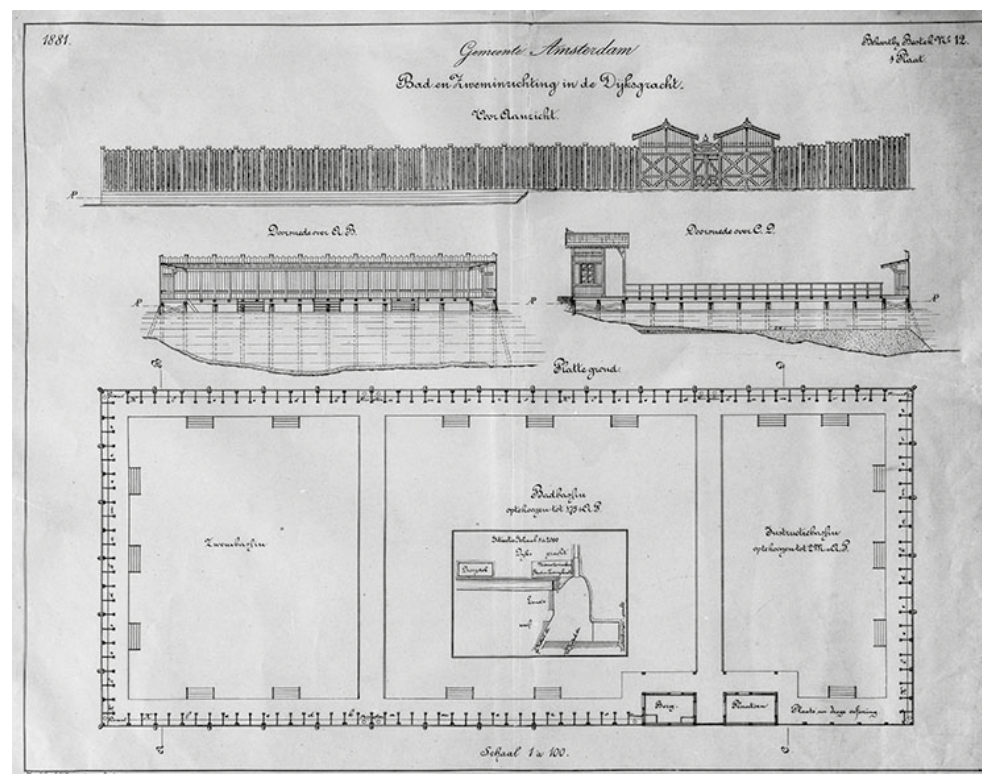
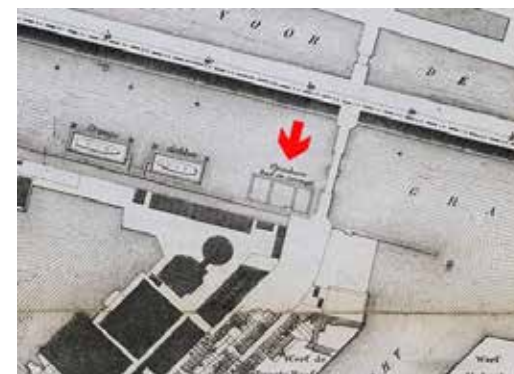
De boven afgebeelde zweminrichting is niet wat we vandaag een 'badboot' noemen, maar een drijvend zwembad dat gewoon gebruik maakte van het natuurlijke water van de Amstel. Zij kon alleen over water bereikt worden via een kettingpontje dat in de toegangsprijs inbegrepen was. Alle mogelijkheden om de inrichting vanuit de stad te bezoeken, staan weergegeven op de reclameplaat hierboven: te voet/fiets/paard, per boot, per paardentram en per kettingpont. De Haven Stoombootdienst verkocht gecombineerde kaartjes en legde bij de badinrichting aan. Het is misschien interessant om de tarievenlijst eens te bestuderen. Als u [hier klikt](#) krijgt u een prijslijst. Dit zwembad was ook de thuishaven van een Zwemvereniging De

Boven: Zweminrichting De Amstel, drijvend in de Amstel

Re.bov: Zweminrichting in de Dijkgracht, eerst alleen van de Marine, later gemeente

Rechts: Zweminrichting in de Dijkgracht, uitgebouwd tot gemeentelijk zwembad

Amstel. Deze club was gelieerd aan de Roei- en Zeilvereniging De Amstel. De relatie tussen directie en zwemvereniging lijkt wat moeizaam te zijn geweest en dat is een eufemisme. Om ook het horecagedeelte van de inrichting renderend te maken nodigde de directie passanten en wandelaars uit om het 'drijvende café' te bezoeken en van het vrije uitzicht over de Amstel te genieten.

In 1881 werd een bescheiden zwemgelegenheid van de Marine in de Dijksgracht uitgebouwd tot openbare zweminrichting. In 1904 kreeg het een aparte afdeling voor vrouwen die echter in 1917 weer verhuisde naar het openluchtbad in het Nieuwe Diep (zie hieronder). De afdeling voor mannen verhuisde naar het Schinkelbad. Daarna wordt, wegens de té slechte waterkwaliteit van de Dijksgracht de zweminrichting gesloten.

Een derde gemeentelijke zweminrichting kwam in het Nieuwe Diep: zweminrichting Het Nieuwe Diep. Zij ging in de loop der jaren door het leven als het Centenbad, het drie-centenbad en nog later als het vijf-centenbad, al naar gelang de toegangsprijs. Het was de eerste gelegenheid voor de bewoners van Oost (Indische Buurt)

om te zwemmen, eerst alleen voor mannen en na 1917 ook voor vrouwen. De zwemmers waren wel cynisch over de niet ver verwijderde monding van de ‘Strontpijp’ die in het Buiten-IJ loosde. In 1936 nog wordt de omkleedgelegenheid voor vrouwen uitgebreid. Vanaf 1917 is het mogelijk hier gratis zwemles te volgen, verzorgd door de Amsterdamse Zwemclub, die in 1870 opgericht werd. Het is zo’n succes dat er flinke wachtlijsten ontstaan. De kranten spreken lovend over dit initiatief. Dit bad veranderde in 1967 - na verhuizing naar de vaste wal - in het Flevoparkbad. Het was meteen afgelopen met natuurwater.

Boven en links: Zweminrichting in het Nieuwe Diep

Enkele jeugdherinneringen van zwemmers op de pagina van ‘Het Geheugen van Oost’:

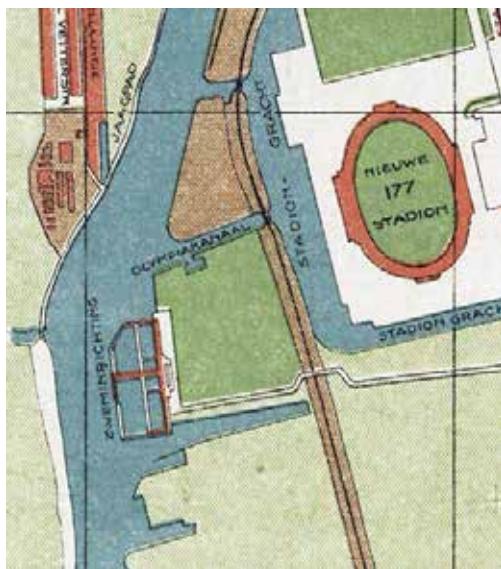
“Op warme dagen was het er drukker dan in de Kalverstraat”.

“En dat van die riolering? Ach, daar was je je helemaal niet bewust van. In onze tijd wisten wij ook niet dat je daar vreselijke ziektes mee kon oplopen. En per slot van rekening lopen we allemaal nog steeds rond”.

“Een badpak hadden we niet, dus zwom je in een flodderig kort broekje met een rode zakdoek in een driehoek gevouwen met een touwtje

erdoor om je nek om je beginnende borstjes te verbergen”.

Als laatste zweminrichting in open natuurwater het Schinkelbad (rechts). Zoals eerder verteld, verving dit het bad in de Dijksgracht en was aanvankelijk alleen voor mannen toegankelijk. De foto op de volgende pagina bewijst dat dit later opgeheven werd. Het bad werd in 1917 geopend en al in 1923 uitgebreid. In die jaren

werden bezoekersaantallen van 1650 per dag geteld, de mannen iets in de meerderheid. Om de waterkwaliteit enigszins onder controle te houden werd jaarlijks een nieuwe laag zand over de veenbodem verspreid. Dat neemt niet weg dat het water op deze verbindingsweg tussen Kostverlorenvaart en Nieuwe Meer met het jaar slechter werd. In 1937 brandde de houten inrichting af en werd slecht gedeeltelijk herbouwd. Aan het eind van de Tweede Wereldoorlog werd de inrichting gesloten. Vanaf dat moment werden alleen zwembaden met gecontroleerd schoon water gebruikt, ook al was daar een flinke hoeveelheid chloor bij nodig.

Links: Locaties zweminrichtingen Nieuwe Diep en Schinkel

Onder: Zweminrichting in de Schinkel

Als ik terugdenk aan de tijd dat ik aan de hengel ging, lopen mij nog de koude rillingen over de rug. Aan zwemmen leren viel niet te ontkomen. Het waren niet de ouders die er veel werk van maakten – enkele sportieve nieuwlichters uitgezonderd – maar oudere broers en vrienden daagden je net zo lang uit tot je de grote stap deed. Al heel vroeg, in de eerste of tweede klas. Noord had toen een zwembad dat in het IJ dreef, een laag houten ding met een duiktoren aan de vrouwenkant, die even boven het dak uitkwam, zonder inkijk verder en naar de seksen streng gescheiden. Een eind lopen door het industriegebied, langs de Draka en de houtvloten van Groot, dan de gasfabriek voorbij tot een braakliggend terrein, waar aan de IJ-kant het bad dobberde. Een eind lopen als je op les was, want de badmeester zag je het liefst in de koele morgen, nog voor schooltijd. Hoewel het mannenbad niet groot was, zelfs in mijn kinderherinnering, omvatte het een diep met een spekgladde duikplank, een ondiep en daarnaast nog een apart badje met een brug over het water; daar werd les gegeven. 's Morgens vroeg met een vriendje naar het bad sukelen, rillend uitkleden in een hok dat naar alle bekende luchtjes van een zwembad rook, onderkleding en zweet, zwempak aantrekken – een broekje alleen was toen nog van geen moeder los te bedelen – en rillend van kou naar de badmeester. Juist toen mijn lesperiode aanbrak, kwam er een invaller uit Diemen in het bad, zoals alle badmeesters gekleed in een wit pak en lopend op een soort klompschoenen, die nu als Zweedse muilen weer in de mode zijn. Die badmeester had een stem die tot ver in de omgeving reikte. Hij hield van krachtig aanpakken en geen flauwe kul. Zijn gebrul al in de vroege morgen deed zijn leerlingen de moed in de schoenen zinken. Instructies gaf hij, een been geklemd om de hengel en hangend over de leuning van de brug, met het volume van een popzanger in een nachtconcert. Je moest eerst een brede natte riem omgespen en dan, de riem onder je schouders houdend, wachten tot je aan de beurt kwam, terwijl een ander onder handen was. Mijn vriend had het

ongeluk al bij zijn eerste les de riem, die aan de hengel werd bevestigd als aas aan een snoer, te laag te houden, waardoor hij bij het te water gaan prompt kiepte en voorover onder water dreigde te verdwijnen. De jongen dacht dat zijn laatste uur was geslagen en begon als een gek in het rond te slaan. De badmeester verkeerde in de mening, dat elk probleem zichzelf oploste mits de oplossing maar met een brulstem naar het slachtoffer werd geschreeuwd. Het tafereel was bloedstollend. Mijn vriend vechtend voor zijn leven en de badmeester, been om de hengel, hoofd boven het water, bulderend dat hij zich koest moest houden, sufferd, ezel, niksnut en de riem onder zijn oksels moest doen. Toen het niet lukte en de jongen al half verdronken was, gaf hij de hengel een haal en smet hem op de kant. Nooit heeft een jongen zich sneller van de riem ontdaan, zich aangekleed en rennend het huis opgezocht, gevolgd door zijn broers, die het meteen al voor gezien hielden. De blik van de badmeester richtte zich toen op de rillende rest. 'Als jullie kerels willen worden waar de maatschappij wat aan heeft', brulde hij, 'moet je niet bang zijn. Ik zal jullie leren!' De volgende. Ik ging te water, mijn handen in doodsangst geklemd aan de riem. Gebrul van boven. 'Los die handen.' En zo begon het. De oefeningen, de handen met dode vingers van de kou rillend onder de kin, gebrul van boven over 'benen onder je buik, jongen', enz. enz. tot het moment, dat het genoeg was en de bevrijdende zwaai naar het trapje werd gemaakt. Vlak ervoor stopte hij plotseling en zei met een stem van verbazing: 'Je haar is nog droog, jongen, onder die kop.' Je ging onder en boven komend, klonk alweer gebrul. 'Die hele kop onder, mietje, niet alleen die haaaaren.' Weer onder en proestend de kant op. Ik heb mijn kinderen bezig gezien bij het zwemmen leren in het De Mirandabad. Een feest. In Noord was het anders, althans ik moest juist in de handen vallen van de badmeester die van zijn slachtoffers de tekenende naam kreeg van 'Badmeester Pisorum'. De doodschrik van Noord.

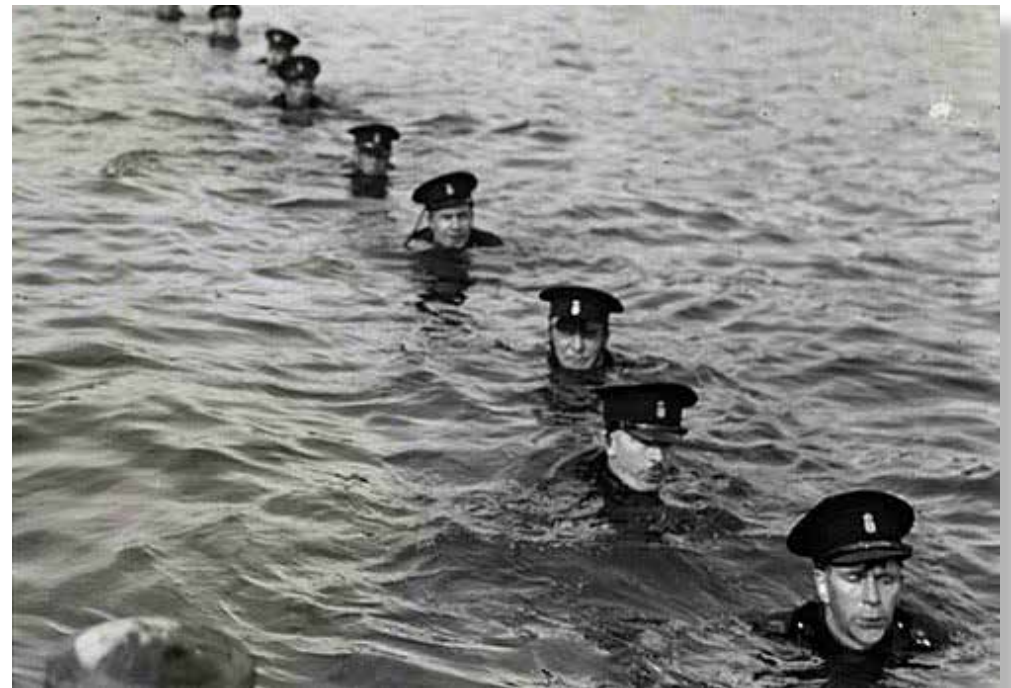
--Henk van Noord

Wij spraken over het belang van zwemverenigingen bij de exploitatie van zweminrichtingen. Een [YouTube-film](#) die iets daarvan illustreert vindt u via de link. Het item over de zwemclub begint bij ±2:50 min en wordt gevolgd door een item over de bouw van het Olympisch Stadion. Ook leuk!

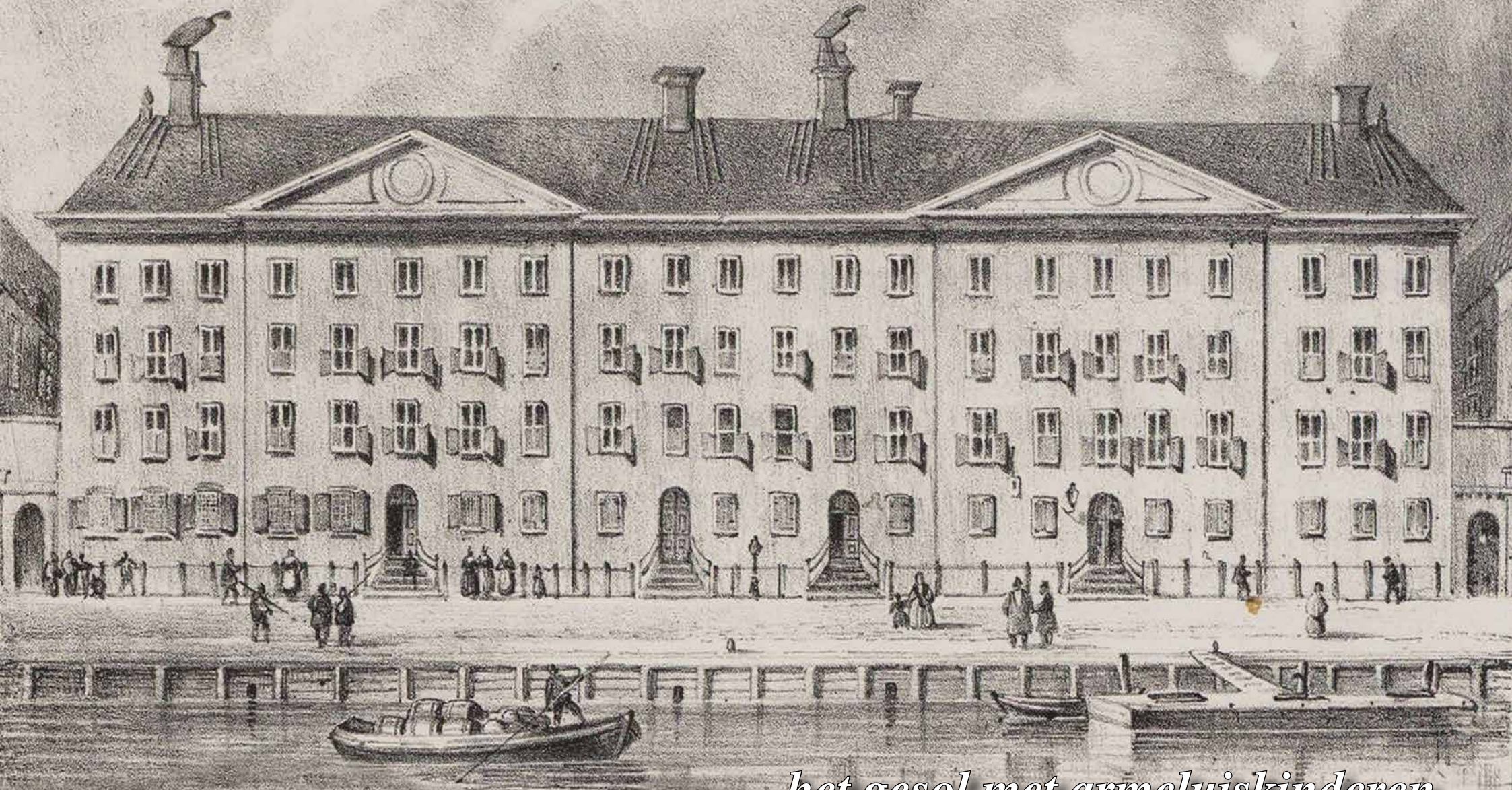
Naar aanleiding van deze zwembadserie diepte Hans Standaar bijgaande foto's van de Amsterdamse politie op. De agenten krijgen hier zwemles maar ook les in reddend zwemmen..., in uniform wel te verstaan. De foto's zijn uit verschillende jaren, gezien de petten. Begin twintigste eeuw mocht de helm onder omstandigheden vervangen worden door de kepi, wat in 1914 standaard werd. In de 20-er jaren kwam de platte pet in gebruik. Week 18/19 - 2019

Links: Zweminrichtingen in de Schinkel
Onder en boven: Zwemonderricht voor de Amsterdamse politie in het Schinkelbad
3 foto's uit het archief van Hans Standaar

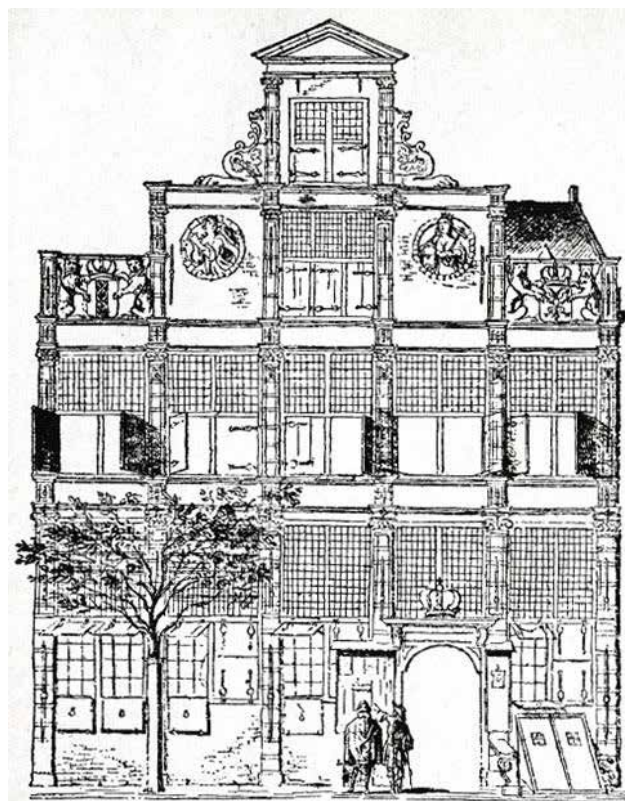

Aalmoezeniersweeshuis

het gesol met armeluiskinderen

Ok al weten wij niet beter dan dat het Aalmoezeniershuis wezen opving, het begon als het eerste armenhuis van Amsterdam en zeker niet alleen voor kinderen. Het huis werd gebruikt om alle ongewenste figuren van de straat te verwijderen. Er moest ook hard gewerkt worden, hennep geklopt bijvoorbeeld. Wezen werden hier naar doorverwezen door de Weeskamer die in 1435 werd ingesteld. Er zaten ook gevangenen en landlopers in dit gesticht en kinderen van ouders die tijdelijk buiten Amsterdam verbleven. Dan waren er nog zeevarende weduwnaars wiens kinderen tijdelijk onderdak nodig hadden. Van alles wat dus. Locatie voor dit gebeuren: Kalverstraat, iets ten noorden van de Heylige Steede,

daar waar later het eerste Burgerweeshuis en nog later herberg De Keizerskroon gebouwd zou worden. Dat was een inpandige verzameling onderkomens met binnenplaats en een toegangspoort in de Kalverstraat. De geleerden twisten nog steeds of het stadsbestuur hier een particulier initiatief (Haasje Claes?) naar zich toe trok of dat dit tehuis nieuw opgezet werd. Contemporaine teksten

spreken van “bij hantreijkinghe van goede menschen”. In 1558 waren er al 200 kinderen ondergebracht en besloot men een groot huis te bouwen. Deze bouw ging in twee delen en daarna stond er een huis in Vlaamse renaissance met het front naar de Kalverstraat. Eind zestiende, begin zeventiende eeuw vond specialisatie in de ar-

*Boven: De Huiszittenmeesters, aalmoezeniers of armenvaders bij de bedeling
Links: De Keizerskroon op de locatie van het eerste armenhuis van Amsterdam*

menzorg plaats en werden steeds meer categorieën bewoners in andere behuizingen onderbracht, tot er uiteindelijk alleen wezen overbleven. Eerst besloot men dat het geen doen was om jonge meisjes tussen dit bonte gezelschap te huisvesten. Daarvoor werd in 1570 een apart huurhuis op de Voorburgwal in gebruik genomen en in 1623 een pand gekocht aan het Spui. Na veel uitbreidingen werd dit in 1783-'87 het huidige Maagdenhuis. Omdat dit meisjeshuis een particulier initiatief was, onttrok het zich na de Alteratie aan het stedelijk gezag en bleef katholiek.

In 1580 opende het nieuwe Burgerweeshuis in het voormalige Sint Luciënklooster. De normen voor toelating werden scherper ge-

*Boven: Inschrijving wezen en armen door Aalmoezeniers - Van der Valckert 1626
Rechts: Het Aalmoezeniershuis aan het Singel (tegenwoordig 451-453)*

steld. Niet alleen moesten beide ouders overleden zijn om toegelaten te worden, alleen wezen van poorters konden een plaats krijgen. Bovendien moesten de ouders gereformeerd geweest zijn.¹ In 1596 verdwenen de mannelijke delinquenten naar het Rasphuis dat in het geconfisqueerde Clarissenklooster werd ondergebracht. In 1597 verdwenen de vrouwelijke delinquenten, hoeren en ongehuwde moeders naar het Spinhuis aan de Kloveniersburgwal. In 1650 verdween de laatste serie volwassenen naar het Willige Rasphuis

¹ *Niet alle poorters waren Gereformeerd; ook katholieken, Lutheranen en Doopsgezinden konden poorter zijn of worden. Deze groepen werden gedwongen eigen weeshuizen (en armenhuizen) te stichten waar de wezen ondergebracht konden worden. Het Burgerweeshuis betaalde voor elke wees van een niet-gereformeerde poorter een bijdrage aan deze huizen.*

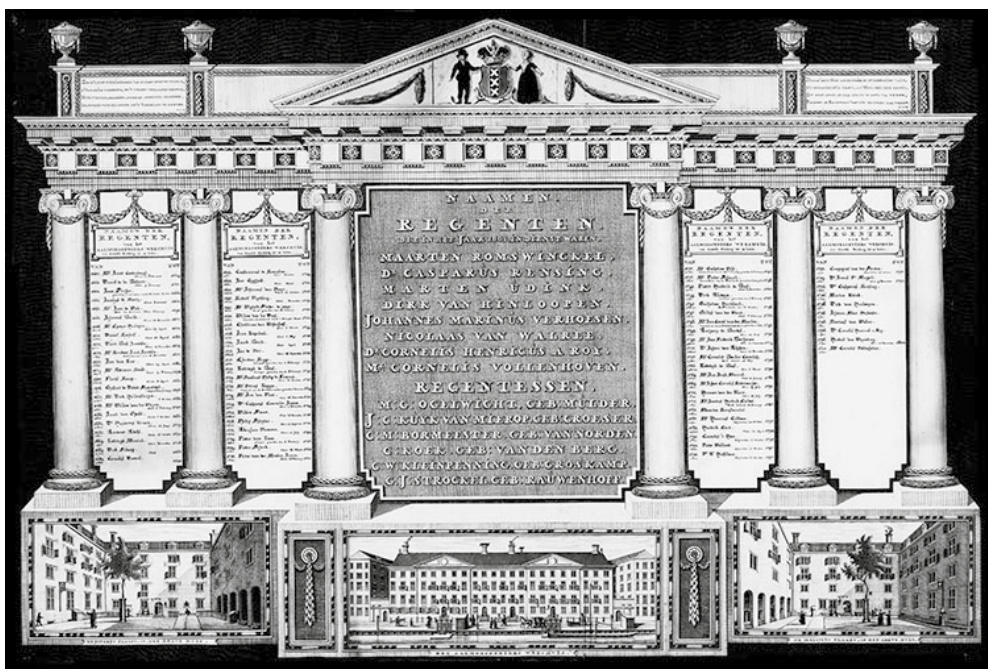
Onder: Allegorische voorstelling (detail) nieuwe weeshuis op de Prinsengracht aan de IJ-gracht. Dat waren armen die zich niet zelfstandig zouden kunnen redden en in ruil voor hun arbeid kost en inwoning kregen. Nu waren er alleen wezen over en het huis een echt aalmoezeniersweeshuis. Ook al wordt daar niet met zoveel woorden over gesproken, het hiervoor gestelde zal betekenen dat niet-katholieke en niet-gereformeerde meisjes na de Alteratie naar de Kalverstraat teruggekeerd zijn. De aalmoezeniers werden vanaf nu geacht zich alleen met de zorg voor wezen bezig te houden.

Ook na de uitstroom van bewoners van het armenhuis was er te weinig ruimte. In 1613 besloot het stadsbestuur dat de wezen een nieuw groter tehuis moesten krijgen. Naast het Rasphuis, op hetzelfde terrein van de Clarissen aan het Singel (tegenwoordig 451-453), werd een gebouw neergezet dat nog enkele keren uitgebreid werd. Van dat laatste stadium geeft de tekening op p.61 een beeld. Maar hoezeer er ook werd uit-

gebreid, het weeshuis was bijna altijd te klein. In eerste opzet was het voor 200 kinderen gedacht, maar toen er meer dan 700 kinderen onder de 15 jaar in ondergebracht waren, bedacht men dat er een nog groter gebouw moest komen. Dat kwam in de Vierde Uitleg, de nieuwste stadsuitbreiding waar vanaf 1663 aan gewerkt werd. Het kwam aan de Prinsengracht tussen Leidse-gracht en Leidsestraat. Het aantal wezen nam schrikbarend toe naarmate de toeloop naar de Republiek groter werd en omstandigheden slecht waren. In de zeventiende eeuw nam het aantal doden door pestepidemieën sterk toe. De epidemieën van 1602 en 1624 vergden 10% of meer doden maar door het snel toenemende aantal inwoners liep het aantal doden in de rest van de zeventiende eeuw op: in 1635 25.000, in 1654-'55 17.000 en in 1663 24.148 met een piek van 200 per week. Dit waren alleen de jaren met grote aantallen doden, de epidemieën duurden soms wel drie jaar. Ongetwijfeld nam het aantal wezen in gelijke tred toe. Behalve epidemieën veroorzaakten ook oorlogen een toename van het aantal wezen. Als derde bron werden tijdens economische crises veel kinderen te vondeling gelegd en ook die kwamen naar het Aalmoezeniershuis. Het kwam vaker voor dat vrouwen speciaal naar Amsterdam kwamen om te bevallen en hun kind dan te vondeling legden omdat het in het weeshuis een betere toekomst had dan bij hen. Wrang is het aantal kinderen dat door de ouders 'verlaten' werd, aan hun lot overgelaten. Medio zeventiende eeuw vond het stadsbestuur het tijd worden de capaciteit van armenhuizen en weeshuizen uit te breiden. Tekst op de prent links:

*Zie 't Aalmoessniershuis, elks verwondering dubbel waard
Daar 't, als een vorstelijk Hof, zijn kruin verheft naar boven!
Gij moogt met recht de zorg van zijn bestierders looven
Wie droeve weezen spijs, vertoont Gods Beeld op aard.*

Op 1 Januari 1666 werd het nieuwe Aalmoezeniersweeshuis aan de Prinsengracht in gebruik genomen. Het was ontworpen om 800 kinderen te huisvesten maar als door omstandigheden veel nieuwe wezen werden opgenomen, kwamen kinderen onder de 6 jaar opnieuw bij pleeggezinnen. Dit was een praktijk die niet de voorkeur van het stadsbestuur had omdat er veel uitwassen waren zoals uitbuiting en mishandeling. Niet dat de kinderen binnen de muren van het weeshuis er veel beter aan toe waren, het aantal sterfgevallen was groter dan er buiten.

De financiering van het Aalmoezeniersweeshuis nam groteske vormen aan. Doordat bijna elk jaar de subsidie van de overheid onvol-

Boven: In 1666 was er nog alle reden om trots te zijn op wat de stad voor 'zijn' wezen zoal had gedaan

Rechts: De regenten geschilderd door Cornelis Troost; afb: Rijksmuseum

doende was en het tekort soms vele tienduizenden guldens bedroeg, bedacht men steeds meer bronnen van inkomsten uit boetes, precario, belastingen enz. De meest macabere bron waren de boetes op overtredingen bij het begraven. De smerigste bron was de verkoop van vuilnis, as en drek. De regenten van het huis besteedden meer tijd aan de inkomsten dan aan de wezen zelf. Het is overigens opvallend dat de regenten van het Aalmoezeniersweeshuis van een veel

lagere klasse waren dan bijvoorbeeld die van het Burgerweeshuis. Geen enkele regent kwam uit de bestuurlijke elite.

Er was een schrijnend verschil in behandeling van wezen in het Burgerweeshuis en die in het Aalmoezeniersweeshuis. De eersten kregen beduidend beter en meer te eten, waren beter gekleed en leerden een ambacht. De laatsten werden in het algemeen opgeleid voor het grote leger ongeschoolde arbeiders en waren potentieel de nieuwe armen. Als ze boften werden ze uitbested bij een baas die hen een vak leerde. De meisjes werden opgeleid tot naaister en moesten werken voor de brei-, linnen- en wolwinkel van het tehuis.

In tegenstelling tot het voornemen de kinderen tot 15 jaar onderwijs te geven en daarna pas een vak te leren, staat geboekstaafd dat in 1683 het weeshuis 100 kinderen van 9 á 10 jaar uitbestedde aan kantwerker Pierre Bailer om kant te leren maken. De kinderen stonden tot hun 21ste onder toezicht van het weeshuis maar de jongens waren vanaf hun 15de in principe uitbested aan een baas. De verdiensten waren uiteraard voor het huis.

En dan te bedenken dat uit heel Europa vakbroeders kwamen aanschouwen hoe goed de armen- en wezenzorg in de Republiek geregeld was en welk een fantastisch huis er aan de Prinsengracht voor

*Boven: Zo eindigden de wezen in Veenhuizen, zakkenaaieren tussen de volwassenen
Links: Johannes van den Bosch, die - na eerst Nederlands-Indië via zijn Cultuurstelsel winstgevens gemaakt te hebben - nu voor de overheid het onderbrengen van landlopers en arme wezen tot een 'goed' einde bracht*

ze gebouwd was.

Er was een scheiding tussen kinderen beneden en boven de tien jaar. Nog strikter was de scheiding tussen jongens- en meisjesafdelingen. Enkele cijfers: rond 1680 waren er al 1300 wezen gehuisvest, in 1807 2554 en in 1811 4304. De pakhuizen van het tehuis werden leeggemaakt en ingericht als slaappleatsen. De tijd van de Bataafse Republiek (1795-1808) en aansluitend de Franse overheersing (1808-1813) vormden zwarte bladzijden voor het weeshuis. De inkomsten daalden en het aantal wezen nam schrikbarend toe. Oudere kinderen werden uitbesteed bij boeren in het land en naar Enschede om te werken in de textielindustrie.

Boven: Het Aalmoezeniersweeshuis verbouwd tot Paleis van Justitie

Rechts: De schande van het gesol met armeluiswezen is te boek gesteld (klik)

Bij de start van het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 bedroeg het aantal toevertrouwde kinderen nog steeds rond de 4000, die onmogelijk een plaats konden krijgen. Pleeggezinnen waren ook niet meer te vinden. De omstandigheden werkten door in de gezondheid van de kinderen. Jaarlijks overleed één op de 30 kinderen. Voor het stadsbestuur was het een uitkomst dat in 1822 een Koninklijk Besluit bepaalde dat alle wezen en landlopers naar Veenhuizen overgeplaatst moesten worden. De regenten weerden zich en dienden boos hun ontslag in: vast niet om het welzijn van 'hun' kinderen maar meer om hun baantje. De kinderen werden met scheepsladingen naar Drente verhuisd en in 1829 werd het Aalmoezeniersweeshuis verbouwd tot Paleis van Justitie. Daarbij werd de hele voorgevel vervangen door een nieuwe classicistische en tevens werd het gebouw flink uitgebreid door sloop van de aangrenzende pakhuizen van het tehuis (zie afbeelding links).

Week 33 / 2019

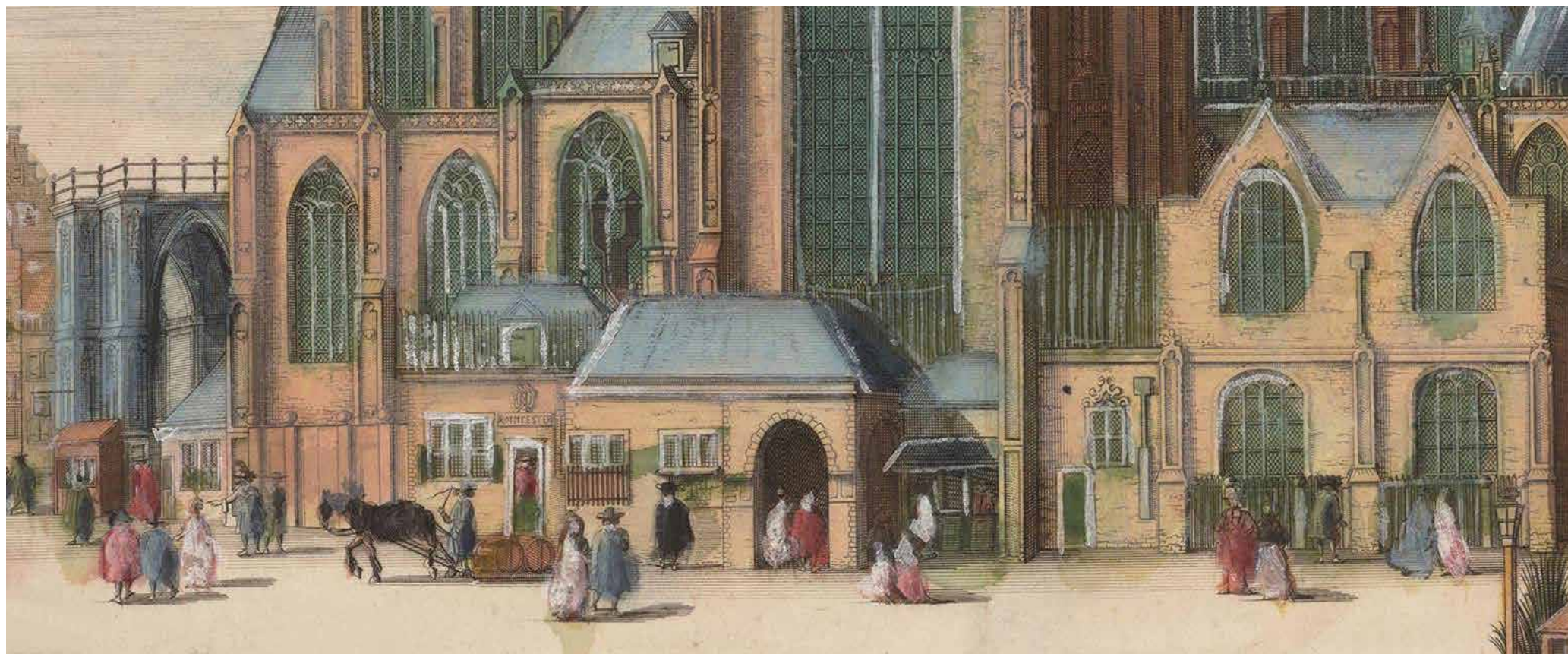
Winkelkassen

In een eerdere serie over de ontwikkeling van winkels in Amsterdam spraken wij al over winkelkassen als voorlopers van de winkels zoals wij die nu kennen. Wij lopen nog snel even door de ontwikkeling heen: in de Middeleeuwen kocht je wat je nodig had op straat, vanaf kruiwagen, boerenkar, pothuis of toonbank aan de buitenzijde van een huis. Bekend is het gedeelde luik waarvan de delen horizontaal scharnierden. Het grootste deel werd een luifel en het kleinste deel de toonbank. Dat was altijd vanuit of voor particuliere huizen, op markten of al ventende op straat. Als kelder, souterrain of pothuis een eigen toegang had, werd die wel apart verhuurd. Een volgende stap was de winkelkas, iets dat we vandaag nog nau-

welijks kennen. Als echte Amsterdammer komt u natuurlijk regelmatig in de Oudemanhuispoort, maar misschien heeft u zich nooit gerealiseerd dat hier nog winkelkassen zijn. De handelswaar staat of ligt nog steeds op straat maar de handelaar heeft een ondiepe nis of een even ondiep houten getimmerte waar de opslag plaatsvindt. Nevenstaande foto geeft een indruk van de ruimte in de nis. Kassen waren er in alle maten en uitvoeringen. Soms zelfs als kleine losse kast met glasplaat die op een plank stond of aan de gevel hing. Dat was voor kwetsbare items of die gevoelig waren voor diefstal. Het uiterlijk kon de vorm aannemen van een grote ondiepe en afsluitbare voorzetgevel met toonbank.

*Boven: Kassen tegen de gevel van de Sint Olofkapel, zijde Zeedijk
Links: Groenteverkoop vanuit een souterrain op de Heiligeweg (detail)*

Deze kassen leenden zich bij uitstek voor toepassing tegen overheidsgebouwen, kerken, bruggen, enzovoort.

Op de afbeelding hierboven de Nieuwe Kerk in 1693 met enkele kassen en een aanbouwsel dat u (twee eeuwen later) op de laatste afbeelding nog tegenkomt.

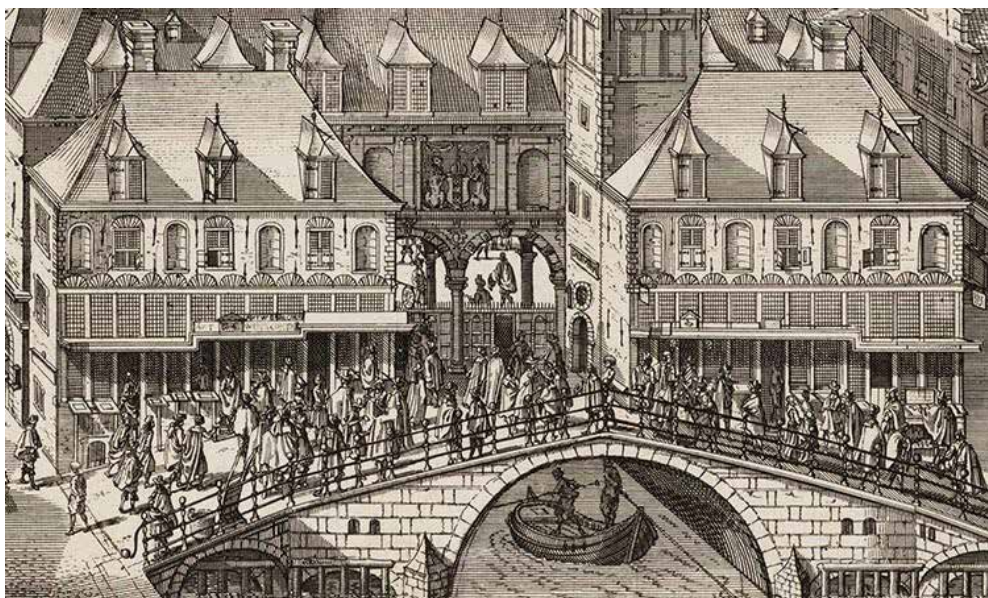
Nog een stapje verder werd de kas van steen en dieper, zodat er ook verkoopruimte binnen ontstond. Een echte winkel dus. Deze vorm ontstond eind zeventiende, begin achttiende eeuw en was te vinden aan gebouwen die verder geen relatie met de nering hebben.

De extra inkomsten door verhuur van de mogelijkheid zijn welkom. De grote uitzondering is het nieuwe stadhuis op de Dam. Om niets van de uitstraling teniet te doen besloot men van die inkomsten af te zien. Dat gold niet voor de beurs van Hendrick de Keyser (afbeelding hieronder), het oude stadhuis en zo ongeveer alle kerken en kappen. Op de afbeelding hiernaast de Oudezijds of Sint Olofskapel met nog houten kassen.

Boven: Kassen tegen de gevel van de Nieuwe Kerk op een ingekleurde prent uit 1693 (detail)

De volgende stap was het geheel sluiten van de winkelruimte en het afwikkelen van kijken en kopen binnen de winkelruimte. Het plaatsen van een proeve van de waren die te koop worden aangeboden kon nog wel een tafeltje of rekje buiten tegen de gevel staan maar afgerekend werd er binnen. Op de afbeelding beneden de zuidgevel van de Beurs van De Keyser boven het Rokin, met winkels in de omschreven stijl.

Rechts een afbeelding van de noordwand van de Korenbeurs op het Damrak met kassen die al naar winkel neigen. Ze zijn daar nog

Boven: Winkelkassen tegen de zuidgevel van de beurs van Hendrick de Keyser

Re.bov: Winkelkassen tegen de noordgevel van de Korenbeurs boven het Damrak. Dit zijn al bijna winkels zoals wij ze nu kennen maar ze waren erg ondiep

Re.ond: De winkelkassen van de afbeelding uit 1693 (p.68) zijn op deze tekening gemetseld stenen winkels geworden. Enkele daarvan bestaan vandaag nog.

steeds zeer ondiep; aan de andere kant van de muur handelden de graanhandelaren hun zaakjes af onder een doorlopende luifel. Hieronder de laatste afbeelding van volkomen zelfstandige winkels tegen de buitenmuur van de Nieuwe Kerk, met een eigen adres. In dit geval in de Mozes en Aäronstraat 1-4. De winkeltjes hier hebben een grotere diepte en zoals u ziet staat er niets meer op straat.

Week 35 / 2019

*openbaar vervoer
vóór de paardentram*

De Hollandsche IJzeren Spoorweg-Maatschappij (HIJSM) liet op 20 september 1839 de eerste trein rijden van Amsterdam naar Haarlem. Het land stond op z'n kop, nog nooit was de afstand tussen beide steden zó snel afgelegd. Maar daar zat 'm nou net de kneep..., tussen de stations waarvan die in Amsterdam in elk geval een eind buiten het centrum lag. Vanaf het station was het een eindeloze wandeling naar het centrum en een koets huren zou de reis extreem duur maken en geen concurrentie meer zijn voor de diligence, die al jaren de verbinding onderhield. Dat had de directie van de HIJSM natuurlijk al lang ontdekt en op 1 september vooraf startte een contractfirma een omnibusdienst in Amsterdam die op comfortabele manier het probleem oploste. Daarvoor was speciaal een firma opgericht: de Amsterdamsche Omnibus Onderneming (AOO) van de firma Jonker & Comp.

De AOO had grootse plannen. Behalve ritten naar het station zou een net van lijnen over de stad gelegd worden met vrij overstappen van de ene op de andere lijn. De lijnen hadden elk een eigen kleur en dat ging zelfs zover dat de rijtuigen in die kleur geschilderd waren. Zo konden passagiers herkennen welke omnibus ze moesten hebben, nodig omdat door sommige straten wel drie verschillende lijnen reden en op

de Dam zelfs vier. Op elk rijtuig was een conducteur aanwezig die strikte instructies had zich beleefd en behulpzaam tegen de passagiers te gedragen. Dat dit zo uitdrukkelijk vermeld werd, geeft aan dat dit bepaald geen goede eigenschap van de aapjeskoetsiers was. Er waren 10 lijnen voorzien, niet dat die allemaal op 1 september begonnen. Opvallend is dat de lijnen een ander nummer kregen op hun retourrit. Lijn 1 van station Eenhonderd Roe naar de Muiderpoort werd op de terugweg lijn 2, enzovoort. Alleen de lijnen 11 en 12 waren aparte lijnen die heen en terug hetzelfde nummer hadden. Nog een unicum: als passagier kocht je geen kaartje maar een penning (afb. boven). Die penning moest aan het eind van de rit ingeleverd worden. Hoe daarbij het recht van overstappen geregeld was, is

Vorige: Links een wagen van Jonker&Co in dienst van de AOO als Spoorweg Dienst voor de HIJSM; rechts een wagen van de ATOM op 't Waterlooplein
 Boven: Gebruiksaanwijzing van de penning van de AOO
 Rechts: Reglement van de AOO waarop de verschillende lijnen waren aangegeven

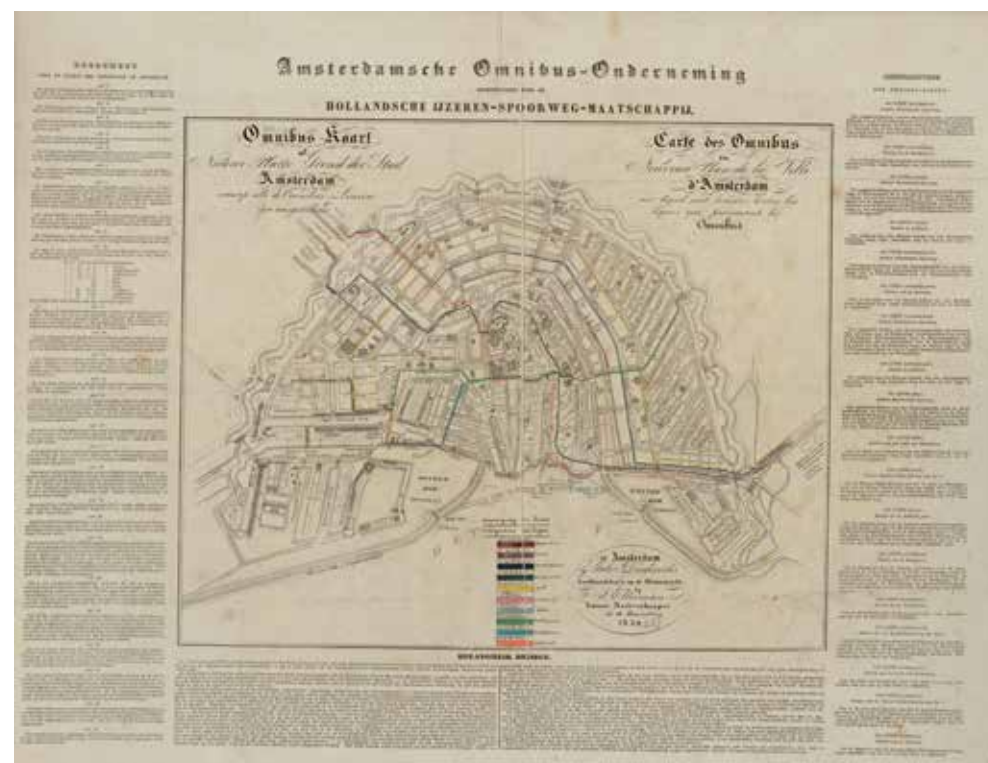
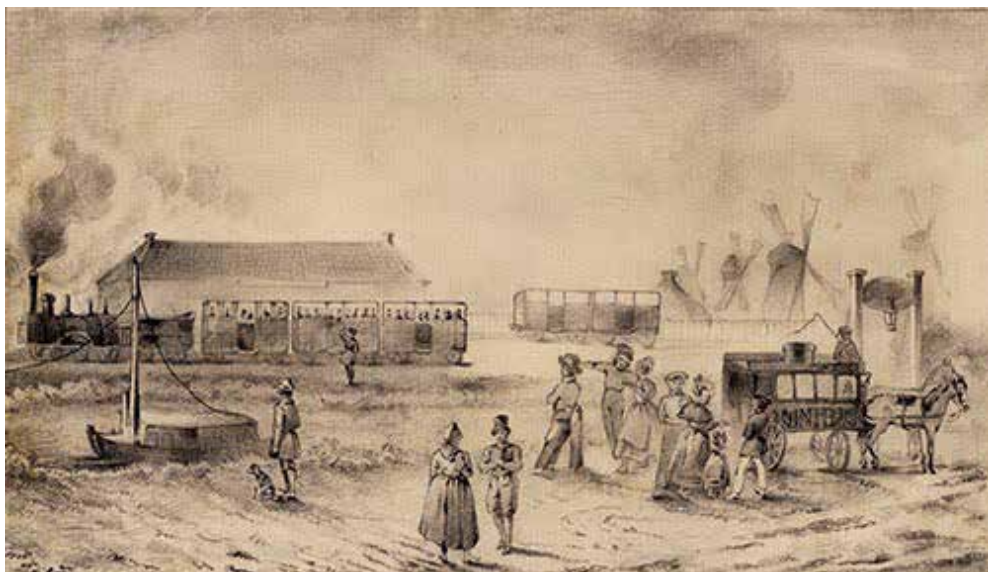
onbekend. Treinreizigers mochten hun bagage tot een gewicht van 20 pond meenemen; die werd op het imperiaal vervoerd. De HIJSM beloofde de AOO exclusief recht om als enige op het stationsplein te mogen parkeren om reizigers in en uit te laten stappen. Dat zette bij de aapjeskoetsiers en snorders kwaad bloed en op de ritten van de AOO op 2 september vlogen de stenen door de ruiten van de omnibussen, werden koetsiers afgeranseld en paarden de schrik aangejaagd om ze op hol te laten slaan. Zó heftig waren de reacties dat de volgende dag 3 september geen omnibus meer reed en men eerst de boel wilde kalmeren en de politie verzocht om bescherming. Na enkele dagen verschenen de AOO omnibussen weer op straat zonder verdere problemen, behalve lijn 9/10 tussen station en Oostenburg die niet meer terugkwam. Of dit een concessie aan

de opstandige koetsiers was, wordt niet duidelijk. Op 18 november 1839 kwam de laatste lijn in bedrijf: nevenlijn 13/14 tussen Muiderpoort en Raampoort.

Tijdens de eerste twee jaren verdween de ene na de andere onrendabel gebleken lijn, totdat eind 1841 alleen de ritten naar station Eenhonderd Roe nog functioneerden. Ongetwijfeld zat de AOO daaraan contractueel vast. Hoezeer het wel en wee van het bedrijf van de exclusiviteit afhing, bleek toen de HIJSM een tweede firma (De Batavier) op het stationsplein toeliet. Jonker deed de HIJSM een proces aan, hij kreeg van de rechter gelijk en De Batavier moest verdwijnen. Zonder dit voorrecht zag De Batavier geen kansen en staakte zijn diensten.

Ondanks een tweede station in de stad, het station Rhijnspoor vanaf 1843, bleek het onmogelijk de AOO rendabel te maken. Jonker verkocht zijn onderneming aan de heren Koens en Langeveld, die de AOO voortzetten. Beide heren hadden reeds een redelijk suc-

cesvolle diligence-onderneming op poten gezet. Koens c.s. werd in 1874 uitgekocht door een nieuwe maatschappij die Amsterdam wèl succesvol voorzag van een goed functionerend openbaar vervoer: de paardentrams van de AOM.

Behalve de AOO probeerden meer firma's met wisselend succes openbaar vervoer aan te bieden. Eerder kwam De Batavier al langs, een gelegenhedsfirma die ook ritten naar het station wilde maken. De man achter deze onderneming was Bouricius, die koetsjes verhuurde aan snorders en een aantal speciaal had laten overschilderen.

Boven: Routekaart van de AOO

Links: Station Eenhonderd Roe met de omnibus aan de Haarlemmertrekvaart

Er kwamen ook serieuzere mensen die serieuze diensten opzetten, zoals de Amsterdamsche Tram-Omnibus Maatschappij (ATOM) die het van 1890 tot 1891 probeerde, tegelijk met de ACTOO die in hetzelfde jaar het bijtje erbij neergooide.

Verder introduceerde Gerardus Westerman, oprichter en eerste directeur van Artis, in 1838 een omnibuslijn van de Dam naar de Plantage, die ‘toevallig’ net voor het hek van zijn Artis eindigde. Ook deze dienst was maar tijdelijk nodig tot de AOO in 1839 ook over de Plantage Middenlaan kwam te rijden. Het rijtuig had, net als in Londen en Parijs gebruikelijk was, passagiersruimte op het dak in de open lucht (zie ook omslag).

Wk36 - 2019

Boven: De lijn Dam-Plantage, een der eerste lijnen op speciaal verzoek van directeur Westerman van Artis; schilderij door Nicolaas Widoogen

Theo Bakker's Domein

Op deze site vindt u makkelijk leesbare maar toch informatieve verhalen over de ontstaansgeschiedenis van Amsterdam. Ze zijn onderverdeeld in rubrieken als Middeleeuwen, godsdiensten, nijverheid en handel, transport, openbaar vervoer, haven, watermanagement, stadsuitleg, annexaties, verkeersdoorbraken, chroniquers en allerlei andere zaken.

Klik hier voor een overzicht van alle PDF's op deze site

